

Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında

Fahrettin ALTUN*

Giriş

CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNİN YETİŞTİRDİĞİ ilk sosyal bilimciler kuşağının önde gelen temsilcilerinden biri olan Niyazi Berkes'in, Cumhuriyet Türkiye'sine ve özellikle de Mustafa Kemal inkılaplarına duyduğu sınıksız bağlılık ve inanç; hayatı boyunca verdiği bütün eserlerine sinmiştir. Berkes, Atatürk'ün Türkiye'de uygulamaya koyduğu inkılaplar ve bu inkılaplarla gerçekleştirmeyi hedeflediği toplumsal projenin, Milli Şef döneminden itibaren güzergâhından saptırıldığına inanmaktadır. 1940'ların ikinci yarısında –kendisini “yersiz yurtsuz bir adam olarak yaşamak” zorunda bırakan– DTCF'den tasfiyesinin nedenlerinden biri –belki de en başta geleni– olarak bu sapmayı görmektedir. Milli Şef'le başlayan bu sapmanın DP döneminde artarak devam ettiği kanaatini taşıyan Berkes'in hayatının tasfiyeden sonraki safhası, Mustafa Kemal'in gerçekleştirmeyi düşündüğünü iddia ettiği toplumsal projenin ne olduğunun anlatılmasına adanmış gibidir. Kemalist modernleşme projesine sadakati ve Mustafa Kemal Cumhuriyetine karşı duyduğu sorumluluk nedeniyle, çalışmalarını yurt dışında sürdürmek zorunda kaldığı bu dönemde, ülkenin iç ve dış siyasî gelişmelerini de çok yakından takip etmiştir. Hatta belli bir dönem, Türkiye'nin mevcut durumu ve gelecekte alması gerektiğine inandığı biçime ilişkin düşüncelerini, kendisini yakın hissettiği *Yön* dergisinde yazılar yazarak paylaşmış, Türkiye'nin siyasal, sosyal ve kültürel tartışma gündemine katılmıştır.

Bu yazıda, Niyazi Berkes'in çalışmalarının –yukarıda çok kısa olarak bahsedilen özellikleri nedeniyle– eserlerin verildiği dönemlerin koşulları, Berkes'in biyografik özellikleri ve ideolojik yaklaşımları bağlamında bir değerlendirmesini yapmak amaçlanmıştır.¹

* İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, Doktora öğrencisi.

1 Elinizdeki metnin bu hale gelmesinde Yücel Bulut'un önemli katkıları oldu. Metni, henüz taslak halinde iken okuma inceliğini gösterdi; eleştiri ve yorumlarını hiç esirgemedi. Tartışmalarımız, benim için yol gösterici oldu. Teşekkür ediyorum.

İlk Yıllar

Cumhuriyet döneminin ilk kuşak sosyologlarından Niyazi Berkes (d. 21 Ekim 1908, Lefkoşe/Kıbrıs — ö. 18 Aralık 1988, Heith/İngiltere), ilk ve ortaokulu, doğduğu kent olan Lefkoşe’de tamamladı. Tahsilini devam ettirmek için geldiği İstanbul’da İstanbul Sultanîsi’ni bitirdi (1928). Ardından Darulfünun Hukuk Fakültesi’nde okumaya başlayan Berkes, burada bir öğretim yılını başarıyla tamamlamış olmasına rağmen, “Kemalist devrimin görüntülerini arayan gözlerine pek az şey gösterdiği”² gerekçesiyle Hukuk Fakültesi’ni bırakarak “Edebiyat’a geçmeye karar verdi (...) ve Felsefe bölümüne yazıldı (...)” (1929). Felsefe bölümünde, “düşünce açlığını karşılayacak bilgileri kazanarak Türk toplumunun sorunlarını daha iyi anlayacağı”³ ni umuyordu. Ancak burada da umduğunu bulamayan Berkes, Darulfünun’u ve Felsefe bölümünü, kuşağını coşturan inkılapların peşpeşe gerçekleştirildiği 20’li yılların sonlarında, “yabancı okullardan biri gibi, Mustafa Kemal Türkiyesi çevresine yabancı ve sağır”, “Ulusal Kurtuluş özgürlüğünün nereye gideceğinden habersiz, ya da ondan umursamasız kakafonik seslerle konuşmalar yapılan bir yer” olarak nitelemektedir.³

Niyazi Berkes, 1933’te, Felsefe Şubesi’ni bitirdikten sonra, Ankara’da Halkevi Kütüphanesi Müdürlüğü bünyesinde, Ankara Halkevi’nin kütüphanesini Cumhuriyet’in 10. yılına hazırlamakla görevlendirildi. Bu görevi sırasında, Halkevi ve Maarif Cemiyeti Başkanı olan Nafi Atıf Kansu’nun isteğiyle Maarif Cemiyeti’nin kurduğu ve yönettiği ortaokulun müdürlüğünü de yaptı.⁴

2 Niyazi Berkes, Hukuk Fakültesi’ndeki kısa öğrenim hayatını, tüm yaşamı boyunca sıkı sıkıya bağlı kaldığı Kemalist reformlara inanmış ve bu doğrultuda sorumluluk duymuş bir kişi gözüyle değerlendirmekte ve fakülteadaki ortamı yadırgamaktadır: “O zaman Hukuk bir çeşit öğrenci fabrikasıydı. Öğrencilerin birçoğu derslere devam etmez, dışarda geçimlerini sağlarlar, öğrenci mekanizmasının şapirograf denen bir aygıtla çoğalttığı hoca notlarını ezberlerler, imtihan geçerlerdi. Para kazandıracak meslek edinmek için çalışıyorlardı.” Niyazi Berkes, “Kişisel Anılar”, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yay., 1982, s. 17.

3 A.g.m., s. 19.

4 Okula ilişkin olarak Niyazi Berkes şu bilgileri veriyor: “Öğrendiklerimden anladığıma göre okulun biri gerçek, diğeri hayali iki amacı vardı. Gerçek olanı şu: Ankara devlet merkezi olunca küçük yaştaki çocuklarını İstanbul’daki Amerikan, İngiliz, Alman, İtalyan okullarına veremeyecek olan kişiler Ankara’da İngilizce eğitim dili, Amerikanca eğitim yapacak bir seçkinler okulu bulunmasını beğenmişlerdi. Ne var ki Yenişehir’de vali konağının pek yakınında bulunan bu okul, Bay John Dewey ile Bayan Beryl Parker gibi iki tanınmış ve ciddi eğitimcinin demokratik eğitim kurallarına göre yürütülemediği (...)” Bkz. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, Ruşen Sezer (haz.), İstanbul: İletişim Yay., 1997, s. 102. [*Unutulan Yıllar*, Niyazi Berkes’in tüm hayatını kapsayan bir anı kitabı değildir, daha çok, hayatının 50’lere kadar olan dönemini kapsamaktadır. DTCF olayları ve İsmet İnönü’nün dış politikası dolayısıyla da İkinci Dünya Savaşı’na ilişkin kişisel gözlem ve değerlendirmelerinin ağırlıklı olarak yer aldığı *Unutulan Yıllar*’da, McGill Üniversitesi’ndeki çalışmalarına ve 60’lı yıllardaki *Yön* dergisi çevresi ile kurduğu ilişkilere vs. dair bir bilgi ve aktarım mevcut değildir.]

1933 Üniversite Reformu sonrasında, 1934 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Hilmi Ziya Ülken'in asistanı olarak görev yapmaya başladı. O yıllarda, üniversitedeki görevinden uzaklaştırılan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun çıkardığı *Yeni Adam* adlı dergiye müstear isimle yazdığı iki yazı gönderdiğini belirtiyor.⁵ Niyazi Berkes'in düşünceleri ve eserleri hakkındaki en kapsamlı ve derli toplu yazılardan bir tanesi olan İsmail Coşkun'a ait "Niyazi Berkes Üzerine" başlıklı makalede, "[1934] yıl[ı] içinde, o dönemde İstanbul'da yapılmış olan Dünya Kadınlar Kongresi dolayısıyla yazmış olduğu, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk yazısı neşredilir"⁶ denmesine karşın, Niyazi Berkes'in eserlerinin listesini sunan bir başka kaynakta, 1931 yılında *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*'nda "Behaviorism" [c. III, yıl 1931, sy. 1, s. 13-21], *Siyasal İlimler Mecmuası* adlı dergide de "Modern İctimaiyatın Menşeleri" [c. II, yıl 1932, sy. 19-21, s. 384-389, 416-431 ve 467-482] ve "Muhtelif Memleketlerde Sosyoloji ve Sosyal İlimler" [c. III-V, yıl 1933-1935, sy. 30, 33, 35, 49, 50, 51, 52; s. 16-19, 16-24, 14-18, 29-33, 25-34, 12-16, 17-27] başlıklı makalelerinden bahsedilmektedir.⁷

Berkes'in Chicago Üniversitesi Dönemi Çalışmaları

Askerlik yükümlülüğünü yerine getirmek için ayrıldığı görevine 1934'te dönen Berkes, Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölüm Başkanı Prof. Ellsworth Faris tarafından yapılan burs teklifini kabul ederek akademik çalışmalar yapmak üzere bu üniversiteye gitti.⁸ Berkes bir yazısında bu gidişini

5 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 106.

6 İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, sy. 2, s. 51. [İsmail Coşkun, verdiği Niyazi Berkes'in eserlerini gösterir listenin makaleler kısmına, yalnızca, sonraki yıllarda Berkes'in çeşitli yazılarının –konu bütünlüğü gözetilerek– derlenmesi süretiyle oluşturulan eserlerinin haricinde kalmış makalelerini dahil ettiğini belirtmektedir.]

7 "The Publications of Niyazi Berkes", *Essays on Islamic Civilization, Presented to Niyazi Berkes*, Donald P. Little, (der.), Leiden: E. J. Brill, 1976, s. 1-7. Bu bibliyografyaya, *Unutulan Yıllar* içerisinde de yer verilmiştir (s. 503-507). Berkes'in, bu bibliyografyanın düzenlenmesinden sonra yayınlanmış olan eserleri de, Niyazi Berkes'in oğlu Fikret Berkes tarafından sözkonusu listeye eklenmiştir. Niyazi Berkes'in *Yön* dergisinin 82, 83, 84 ve 90. sayılarında (1964) yayınlanmış olan ekümeniklik ve patriklik hakkındaki yazıları *Patrikhane ve Ekümeniklik* adı altında kitaplaştırılmıştır (İstanbul: Kaynak Yay., 2002). Bu eseri de, sözkonusu bibliyografyalara eklemek lazımdır. Berkes'in eserlerinin dökümünü sunan sözkonusu iki bibliyografya denemesinden mukayeseli bir tarzda yararlanmak daha faydalı olacaktır.

8 Berkes, anılarında, bu burs davetinin, Maarif Cemiyeti okulunda danışman olarak görev yapmış olan ve bir dönem beraber çalıştıkları Bayan Beryl Parker'in adı geçen Amerikalı sosyolog nezdindeki girişimleri sonucunda gerçekleştiğini belirtmektedir. Bkz. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 110-111.

“(...) Milli Eğitim Bakanlığı’ndan (o zamanki usule göre) gelen saptama ile, Amerika’da Chicago Üniversitesi’nin Sosyoloji Bölümü’nde çalışmak üzere ayrıldım” şeklinde açıklamaktadır.⁹

Niyazi Berkes’in 1939 yılına kadar akademik uğraşlarını yürüttüğü Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde yaptığı çalışmalara ilişkin olarak, ölümünden sonra *Unutulan Yıllar* başlığıyla yayınlanan anılarında, çok ayrıntılı olmamakla birlikte belli bilgiler bulunmaktadır. Berkes’in *Unutulan Yıllar*’da anlattıklarına göre, Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, o yıllarda hayli popüler olan bir bölümdür: “Benim gittiğim dönemde toplumsal bilim hocalarının, özellikle ekonomi ve siyasal bilim hocalarının sık sık Washington’a çağrıldığını görüyordum. Roosevelt döneminin kalkınma, bunalımdan çıkma tutumuna yön vermekte, bu üniversitenin hocalarının hatırı sayılır bir payı olmuştur.”¹⁰ Hem hocalarının, hem de öğrencilerinin “bugünün Amerika ve Chicagosu ölçülerinde ve bizde ‘aşırı solda’ denen nitelikteki kişiler” olduğunu belirttiği üniversitede, Berkes, Alman sosyologları hakkında dersler veren Prof. Louis Wirth’in asistanlığına verilmiştir. Berkes bu derslerden oldukça yararlandığını belirtmektedir. Amerika üniversitelerinin hem Alman sosyoloji ve felsefe geleneğini, hem de Durkheimci sosyoloji geleneğini yeni yeni tevarüs etmeye başladığı bir dönemde Chicago Üniversitesi’nde olmasının kendisine bir saygınlık kazandırdığını belirtmektedir. Ancak, Robert E. Parker’le karşılaşması Türkiye’ye ilişkin bilgileri ve sosyologluğu hakkında kafasında şüpheler uyandırmıştır: “O gün tanışacağım profesörlerden biri olan Herbert Blumer’in odasına gitmiştim. Ancak bir iki çift söz etmiştik ki, kapı vurularak içeri o ünlü Robert E. Park adlı ‘emeritus’ profesör girdi (...) Blumer beni tanıınca çok ilgilendi ve beni bir soru yağmuruna tuttu. Türkiye’nin, Türk toplumunun, toplum sınıflarının, köy kasaba, kent, mahallelere varıncaya kadar nüfus, aile, cürüm, evlenme, boşanma, yer değiştirme (mobilité), kadın-erkek, aile-çocuk ilişkileri ve daha ne bileyim bizde sosyolog olarak aklımıza gelmeyen konularda birer birer sorular sordukça benim bir sosyolog olarak kendi toplumumun en önemli yanları üzerine şöyle böyle ya da hiçten bilgi sahibi olmaktan öteye gidemeyen bir kişi olduğumu durmadan, yılmadan sorduğu ‘ahret sualleri’ ile açığa çıkardı.”¹¹ Bu konuşmalar, Niyazi Berkes’in Türk toplum yapısına ilişkin daha somut bilgiler elde etmenin yolları ve yöntemlerine daha bir ilgi duymasında muhtemelen etkili olmuştur.

9 Niyazi Berkes, “Kişisel Anılar”, s. 27.

10 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 124.

11 A.g.e., s. 126.

Niyazi Berkes, Chicago Üniversitesi'nde bulunduğu dönemde, aynı üniversitede misafir öğretim üyesi olarak bulunan Redcliffe-Brown'ın isteği ile Türkiye'de sosyolojinin gelişimini konu alan "Sociology in Turkey" başlıklı bir makale kaleme aldı. Redcliffe-Brown, bu makaleyi *American Journal of Sociology* adlı dergide yayınlattı (c. XIII, sy. 2, 1936).¹² Dört yılı aşkın bir süre burada çalışmalarını sürdüren Niyazi Berkes, bu müddet zarfında, dünya sosyal bilim ve felsefe disiplinlerinin önde gelen kimi isimleriyle tanışma ve onlardan ders alma imkânı bulmuştur. Örneğin, Chicago Üniversitesi'nde misafir hoca olarak bulunan Bertrand Russell'ın "Political Power" adlı dersini takip etmiştir. Yine bu dönemde, bir yıllık bir süre için misafir öğretim üyesi olarak Chicago Üniversitesi'ne gelen –Amerika'ya Max Weber'i tanıtmakla meşhur– Harvard Üniversitesi'nden Talcott Parsons'la tanışma imkânı bulmuştur. Bu dönemde, bir de New York'ta düzenlenen bir konferansa "Yemen'den Kahire'ye kahvenin macerasını ve asıl olarak da kahvehanelerin Osmanlı tarihindeki devrimsel rolünü" konu alan bir tebliğ verdiğinden bahsetmektedir.¹³

Niyazi Berkes, 1938'de Atatürk'ün ölümünden sonra çalışmalarını nihayetlendirip Türkiye'ye dönmek için çalışmalarına hız verir. Bunun sebeplerinden bir tanesi de, Milli Eğitim Bakanlığı'nca ısrarla geri çağrılmasıdır. Bu son dönemdeki psikolojisini anlatan şu ibareler, aynı zamanda, Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ndeki asıl çalışmasının ne olduğunu da ortaya kaymaktadır:

"Atatürk'ün 1938'de ölümünden sonra Amerika'da oturmak beni sıkımsmaya başlamıştı. Eşim [Mediha Berkes] de bir an önce dönmeyi benden fazla istiyordu. Ben de doktora işini bitirmek üzere işe koyuldum. İstatistikten sosyoloji okulları tarihine değin zorunlu bütün dersleri bitirdiğim gibi tezim de hayli ilerde bulunuyordu. Geriye kalan kısımları Türkiye'ye dönüp tamamladıktan sonra bir yolculuk daha yaparak doktor cübbesi ile külahının giyildiği merasimde hazır bulunmak zorunluluğu yüzünden kısa bir süre için gidip geri gelebilirdim. Üstelik Milli Eğitim Bakanlığı'nda, sonradan kimler olduğunu öğrendiğim bazı kişiler durmadan dönmem gerektiğini bildiren tezkereler gönderip duruyorlardı (Sözünü ettiğim tez sonradan Türkçesi de yapılarak *Türkiye'de Çağdaşlaşma* başlığı altında çıkan kitaptır)."¹⁴

12 Bu makalenin Türkçe tercümesi *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları* (İstanbul: Adam Yay., 1985) başlıklı derleme içerisinde yayımlanmıştır (s. 135-144). Makalenin kaleme alınışının kısa bir hikâyesi için bkz. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 127.

13 A.g.e., s. 131. Tebliğin hangi konferansta ve ne zaman verildiğine dair bir bilgi yoktur.

14 A.g.e., s. 134.

Türkiye’de Sosyoloji Anlayışlarındaki Çeşitlenme, DTCF ve Niyazi Berkes

1939 yılında Türkiye’ye dönen Niyazi Berkes, İstanbul Üniversitesi’ndeki görevine kadroların dolduğu gerekçesiyle kabul edilmez ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel’in yardımıyla Ankara Üniversitesi DTCF bünyesinde henüz oluşturulmaya başlanan ve başkanlığına Fransız akademisyen Prof. Olivier Lacombe’un getirildiği Felsefe Kürsüsünün¹⁵ “31.10.1939’da felsefe asistanlığına ve 30.9.1941’de de doçentliğine atanır.”¹⁶ Burada, daha önceleri —aynı zamanda Fakültenin geçici dekanı olarak görev yapan Prof. Emin Erişirgil’in verdiği ve kendi isteğiyle bıraktığı “Sosyoloji Nazariyeleri Tarihi” başlıklı dersi devralmıştır.¹⁷

Niyazi Berkes, DTCF tasfiyesi olarak bilinen sürecin başlangıç tarihi olarak alınabilecek olan 1945 yılına kadar, öğretim ve yayın faaliyetlerini bu görevde sürdürmüştür. Bu dönemde, İsmail Coşkun’un Türkiye’ye dönüşü sonrasındaki ilk yazısı olarak belirttiği,¹⁸ “Propaganda” başlıklı makalesini

15 Behice Boran, 1939’da, ABD’den dönüşünde DTCF’ne Sosyoloji doçenti olarak tayin edildiğinde, Fakülte’de henüz bir Sosyoloji Bölümü/Kürsüsü olmadığını ve hatta Fakülte Dekanı Prof. Emin Erişirgil’in bu tayine şaşırması olduğunu belirtiyor. O yılın yaz aylarında Felsefe Enstitüsünün kurulduğunu ifade ettikten sonra “Niyazi Berkes sosyolojiye, Muzaffer Başoğlu psikolojiye, Necati Akter ile Hamdi Atademir de felsefeye getirildiler. Sonbaharda dersler başladığında da Enstitü’nün başına Fransa’dan Olivier Lacombe adında bir profesör geldi, o da bir felsefeciydi” demektir. Bkz. Uğur Mumcu, *Bir Uzun Yürüyüş*, 3. Baskı, İstanbul: Tekin Yay., 1993, s. 32. Aytül Kasapoğlu da, bu bilgileri teyit eder şekilde “52. yılını büyük bir onurla kutladığımız [DTCF’deki] sosyoloji eğitimi, 1939-1940 öğretim yılında kuruculuğunu Fransız Profesör Oliviyeye Lacombe’un yaptığı Felsefe Kürsüsünde Dr. Behice Sadık Boran, Dr. Niyazi Berkes ve Prof. Dr. Emin Erişirgil tarafından verilen derslerle başlamıştır” demektir. Bkz. Aytül Kasapoğlu, “Ek 3: DTCF Sosyoloji Bölümünün Dünü ve Bugünü”, *60 Yıllık Gelenek: DTCF’de Uygulanmalı Sosyoloji, 1939-1999 (Berkes-Boran-Çağatay-Güler-Nirun)*, Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık ve Yay., 1999, s. 355 vd. Bölümün ilk mezunlarından birisi olan Mübeccel Belik Kıray da, “Felsefe Bölümü üç alt bölümden oluşuyordu: Felsefe, Sosyoloji, Psikoloji.” demektir. Bkz: Fulya Atacan, Fuat Ercan, Hatice Kurtuluş ve Mehmet Türkay, “*Hayatında Hiç Arkaya Bakmadım/Mübeccel Kıray’la Söyleşi*”, İstanbul: Bağlam Yay., 2001, s. 52.

16 “A.Ü. Sicil Özeti”, A.Ü. Rekt. Pers. Arş. Niyazi Berkes [31/117] Kişisel Dosya) dan nkl. Mete Çetik, “Sunuş”, *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav’ın Müdafası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, s. 6, 24 numaralı dipnot.

17 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 150. Mübeccel B. Kıray, bu derse ilişkin olarak şunları anlatıyor: “Niyazi Bey, Sosyoloji Fikirleri Tarihi veriyor, son derece ilginç bir anlatma tarzı var. 19. yüzyılda ortaya çıkan toplumun evriminden söz eden teorilerle başlıyor, biraz eskiyi anlatırdı —yani Aristo ve Platon kendi zamanında nasıl açıklanabilir, sonra ne oldu gibi. Ama asıl önemlisi 19. yüzyıldaki evrim sorunu nasıl ortaya çıktı. Orada çok açık —benim de size anlattığım gibi— Avrupa toplumu öyle bir evrim geçiriyordu ki, onu birilerinin yazması lazımdı.

Niyazi Bey bütün teorilerle toplumda olan meseleleri (...) birbirini tamamlayan bir şekilde anlatırdı. Çok da aydınlatıcıydı. Ama kardeşim, Niyazi Bey, o kadar ağır ders anlatırdı ki, en hevesli talebe bile biraz uyuklardı, kitap da yok. Çok zor olurdu dinlemek.” Bkz. Fulya Atacan vd., *Hayatında Hiç Arkaya Bakmadım/Mübeccel Kıray’la Söyleşi*, s. 55.

18 İsmail Coşkun, “Niyazi Berkes Üzerine”, s. 52.

yayınlar (*Siyasal İlimler Mecmuası*, 1939, c. IX, sy. 102-103). Dönemin özellikleri nedeniyle, gerek yurt dışında ve gerekse yurt içinde önem kazanan propaganda konusu ile sadece makale ya da yayın olarak değil, aynı zamanda ders vermek şeklinde de bir ilgisinin olduğunu *Unutulan Yıllar*'dan öğreniyoruz: "O zaman [doçent olduğu dönemleri, dolayısıyla Türkiye'ye dönüşü sonrasında kastediyor] Polis Enstitüsü'nde basın dersi veren Sadri Ertem ölünce, onun yerine ben 'Basın ve Propaganda' adı verilen dersi vermeye memur edilmiştim. Savaş yılları içinde bu konu, emniyet görevlilerinin anlaması istenen bir konu olmuştu."¹⁹ Berkes'in bu makalesinin ve daha sonra yayınlayacağı *Propaganda Nedir?* (Ankara: Recep Ulusoglu Matbaası, 1942) isimli kitabının, bu derslerin bir sonucu ya da yardımcı malzemesi olması muhtemeldir. Başkalarıyla müşterek olarak yayınladığı *İlim Karşısında İrk Meseleleri* (İstanbul: Yurt ve Dünya Yay., 1945) ve *Siyasi Partiler — İngiltere, Amerika, Fransa ve Amerika'da* (İstanbul: Yurt ve Dünya Yay., 1946) isimli kitapları da dönemin tartışma gündemini yansıtır nitelikteki çalışmalarıdır.

Bu eserlerin yanı sıra, *Yurt ve Dünya*, *Siyasal İlimler Mecmuası*, *Ülkü*, *DTCF Dergisi* gibi dergilerde çeşitli konularda makaleler kaleme aldı. Ayrıca, N.S.B. Gras'tan *Ekonomik Sosyolojiye Giriş* (Ankara: AÜDTCF Yay., 1941), Eflatun'dan *Sokrates'in Müdafaaası* (İstanbul: MEB Yay., 1942), Aristo'dan *Politika* (Ankara: MEB Yay., 1944-1946, II c.), Sigmund Freud'tan *Totem ve Tabu* (Ankara: MEB Yay., 1947) ve Harold J. Laski'den *Demokrasi ve Sosyalizm* (İstanbul: Yurt ve Dünya Yay., 1946) başlıklı eserleri tercüme ederek yayınladı.²⁰

Kurtuluş Kayalı, "DTCF'deki öğretim üyeleri grubunun Türkiye'deki sosyal bilimlerin gelişmesine en önemli katkısı[nın] önceden çok az örneği bulunan belli yörelerde yapılan ampirik sosyoloji, sosyal psikoloji ve folklor çalışmalarını yaygınlaştırmaları" olduğunu belirtmektedir.²¹ Niyazi Berkes'in *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* (Ankara: AÜDTCF Yay., 1942) adlı çalışması sosyolojik alan çalışmalarının, köy monografilerinin ilklerindedir. Eserin son paragrafında belirtildiğine göre, bu çalışma-

19 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 86.

20 Niyazi Berkes'in gerek bu dönemde ve gerekse daha sonraki dönemde kaleme aldığı telif ve tercüme eserlerin, makalelerin, Avrupa ülkelerinde ve ABD'de sunduğu tebliğlerin ve Kanada McGill Üniversitesi'nde görev yaptığı sırada yönettiği master ve doktora tezlerinin ayrıntılı bir listesi için bkz. İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", s. 57-61. Niyazi Berkes'in kitaplarının, makalelerinin ve kitap değerlendirme yazılarının farklı bir listesi için ayrıca bkz. Donald P. Little, *Essays on Islamic Civilization*.

21 Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes'in Tarihsel ve Sosyolojik Çalışmalarının Türk Düşün Yaşamı Üzerindeki Etkileri", *Türk Düşünce Dünyası — I*, Ankara: Ayyıldız Yay., 1994, s. 118.

nın devamı da düşünülmüştür.²² Ancak, sonraki dönemde yaşadıkları nedeniyle olsa gerek, yayınlayacağını ilan ettiği bu ikinci kitabı hiçbir zaman yayınlamadı. Berkes'in çalışması, asıl yaygınlaşması 1950'lerde ve 1960'lar da gerçekleşen köy monografileri ve anket çalışmaları alanında yapılmış ve bilimsel değeri haiz ilk birkaç çalışmadan bir tanesidir. Bu yönüyle esere özel bir önem atfedilmiş ve üzerinde fazlaca durulmuştur.

Hüseyin Baran ve Gürhan Uçkun, adı geçen eseri nedeniyle Berkes'i "DTCF'de Uygulamalı Sosyoloji geleneğinin kurucularından (...) ve ampirik temelli çalışmalara önem" veren biri olarak tanıtmaktadırlar.²³ Aytül Kasapoğlu, bu çalışmayı Türkiye'deki 60 yıllık uygulamalı sosyoloji geleneğinin köşe taşlarından bir tanesi olarak değerlendirir.²⁴ Köksal Alver de, bu eseri, "Amerikan sosyolojisini Türk sosyoloji dünyasıyla tanıştıran (...) Berkes'in Amerika'da edindiği sosyoloji anlayışı ve formasyonunu[n] (...) en dikkate değer" ürünü olarak nitelendirmektedir.²⁵

Ancak gerek Ziya Gökalp'in 1920'lerin hemen başlarında yaptığı *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (Şevket Beysanoğlu (haz.), İstanbul: Sosyal Yay., 1992) başlıklı çalışması ve gerekse hem Prens Sabahattin, hem de Prens'in en sıkı takipçisi olarak kabul edilen Mehmet Ali Şevki Bey'in düşünceleri ve eserleri²⁶ göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki türden değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Meselenin başlı başına başka bir çalışmanın konusu olacak denli genişliğine binâen, özetle, şunu söylemek mümkündür: Türkiye'de uygulamalı sosyoloji ya da başka bir deyişle saha araştırmaları, ne A.Ü. DTCF bünyesinde 1939 yılında öğretime başlayan akademisyenler grubu tarafından başlatılmıştır, ne de böylesi araştırmalara duyulan ilgi bu akademisyenlerin lisans sonrası eğitimlerini ABD'de yapmış olmalarının belirleyiciliği altında

22 "Bu eserde mevzuumuz olan köy cemaatlerinin mekânda taazzuvunu, demografik bünyesini, ekonomik kuruluşunu, iş hayatının teşkilatlandırılmasını, teknolojik sistemini ve nihayet sosyal zümrelerin organizasyonunu ve bu organizasyonda hakim olan prensipleri tetkik etmiş olduk. Köy cemaatinin sosyal hayatının diğer cephelerinin aynı şekilde gözden geçirilmesini ve genel neticelerin çıkarılmasını bunu takip edecek olan ikinci kitaba bırakıyoruz." Bkz. Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 172.

23 Hüseyin Baran — Gürhan Uçkun, "Niyazi Berkes, 1908-1988", *60 Yıllık Gelenek...*, s. 18.

24 Bkz. Aytül Kasapoğlu, "Ek 3: DTCF Sosyoloji Bölümünün Dünü ve Bugünü", s. 354-366.

25 Köksal Alver, "Türk Sosyolojisinde Amerikan Sosyolojisi Etkileri (Başlangıç Dönemi)", İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 94.

26 Yurt içinde monografi çalışmaları için 1918'de Meslek-i İçtimâî derneğini kuran Mehmet Ali Şevki [Sevündük]'ün çalışmaları için bkz. Mehmet Ali Şevki, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması* [Önsöz: N. Ş. Kösemihal, Günümüz Türkçesine Çeviren: Muzaffer Sencer], İstanbul: Elif Yay., 1968.

gelişmiştir. Bu durum, bu tür bir araştırma iştiağının sosyoloji biliminin Türkiye'ye girişinden itibaren gerek teoride ve gerekse de pratikte var olduğunu göstermektedir. Niyazi Berkes'in İstanbul Üniversitesi'nde Hilmi Ziya Ülken'in asistanlığını yapmış olmasının ve "Le Playci olarak tanınan *Siyasal İlimler Mecmuası*"nda²⁷ birçok yazısının yayınlanmış olmasının ışığında sözkonusu iddiaların yeniden değerlendirilmesi gerektiği ortadadır.²⁸

Ayrıca belirtilmesi gereken bir husus daha bulunmaktadır: Niyazi Berkes'in köy konusuna ya da saha araştırma tekniklerine ilgi duyması, bütünüyle, Chicago Üniversitesi'ndeki eğitimi esnasında edinilmiş ve ABD dönüşünde de pratiğe dökülmüş değildir. Anılarından öğrenebildiğimiz kadarıyla, daha 1933'te Ankara'da Halkevi kütüphanesinin düzenlenmesiyle uğraştığı dönemde köy araştırmalarına ilgi duymaya başlamış ve bu doğrultuda bazı araştırmalar yapmak üzere Ankara civarındaki bazı köylere gitmiştir. Bu çalışmalarının sonuçlarını, 1941'de yayınladığı eserinde de kullanmıştır.²⁹ Yine anılarından öğrendiğimize göre, Berkes "yıllarca sonra, ta Amerika'lara dek, bu tür sorunları [köyün çeşitli sorunlarını] anlamının bilimsel yöntemlerini öğrenmek için yollara" düşmüştü.³⁰

Berkes'in *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* başlıklı çalışması üzerinde çok dar bir alanda yoğunlaşarak durmak, bütün olarak, Berkes'i anlamının önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Berkes'in akademik hayatının ilk bölümünü teşkil eden 30'ların sonu ve 40'ların ilk yarısında verdiği eserler ile, 50'lerden itibaren başlayan ikinci dönemi arasında önemli farklılıklar vardır. Kurtuluş Kayalı'nın haklı olarak belirttiği üzere, "1960'lı ve 1970'li yıllardaki yapıtlarının aksine tarih, ilk döneminde Niyazi Berkes'in temel konularından biri değildir."³¹ Berkes, mutlak anlamda "ampirik sosyoloji" yapan bir sosyal bilimci olarak değerlendirildiğinde, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* adlı çalışmasının bir alan araştırması örneği olduğu gerçeğiyle birlikte, Berkes'in sonraki yıllarında bir

27 H. Bayram Kaçmazoğlu, "1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi", *Sosyoloji Dergisi*, 1990-1991, 3. Dizi, sy. 2, s. 25.

28 Türkiye'de yapılan ilk köy monografileri hakkında özlü bir değerlendirme için bkz. Muzafer Sencer, "Türkiye'de Köye Yönelme Hareketleri", *Sosyoloji Dergisi*, 1962-1963, sy. 17-18, s. 223-241.

29 "[Halkevi Başkanı Nafi Atuf Kansu, Halk Partisi'nin] Köycülük bölümüne karşı bir gösteri olarak düzenlediğim bir köy incelemesi girişimime elinden gelebildiğinin fazlasıyla yardım etti. Benim daha sonraları doçent olarak yayımladığım *Ankara Köylerinde* inceleme yapıtım onun yardımı ile gerçekleşen ilk çalışmalarımın genişletilmesinden meydana gelmiştir." Bkz. Niyazi Berkes, "Kişisel Anılar", s. 26.

30 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 93.

31 Kurtuluş Kayalı, "Bir Yalnız Adam: Niyazi Berkes", *Türk Düşünce Dünyası — I* içinde, s. 134.

daha böylesi bir çalışma yapmayı, hatta tam tersine, pek çok sosyal bilimci tarafından kolaylıkla “spekülatif” olarak nitelenen düşünce tarihi alanında çalışmalara yönelmesi nasıl değerlendirilmelidir? Türkiye’de uygulamalı/ampirik sosyolojinin kurucusu olduğu ve böylesi bir sosyoloji anlayışını Chicago Üniversitesi’nde araştırmalar yapmak üzere bulunduğu bir dönemde edindiği iddia edilen bir sosyal bilimci, nasıl oluyor da, hayatının 1950’lerden sonraki döneminde, hem de uygulamalı sosyoloji anlayışıyla özdeşleştirilen bir sosyoloji geleneğinin ağırlıklı olarak hakim olduğu bir coğrafyada çalışmalarını sürdürmek zorunda kalmasına karşın, daha teorik ve düşünce tarihiyle ilgili alanlarda eserler vermeyi tercih etmiştir?

Yurt dışındaki çalışmalarının alanını ve biçimini belirleyen tercihinin bir açıklaması; Niyazi Berkes’in kişisel olarak kendisine yüklediği misyon, Türkiye’ye ve Kemalist ilkelere karşı duyduğu sorumluluk bilinci ve her iki dönemin Berkes tarafından nasıl algılandığı bağlamında bulunabilir. Öncelikle Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş sürecini kısaca hatırlayalım. 20’li yılların ikinci yarısı ve 30’lu yılların ilk yarısı kültür, siyaset, eğitim vs. gibi çeşitli alanlarda yoğun bir değişimin yaşandığı ve çeşitli devrim kanunlarının çıkarıldığı ve sıkı şekilde uygulandığı bir dönemdir. Başka bir deyişle, Osmanlı kurumlarından Cumhuriyet kurumlarına ve düzenine geçiş sürecidir. Berkes’in zihninde bu dönemin kimliği ve özelliği son derece açık ve nettir. Cumhuriyet kadrolarına göre, 30’ların başında bu kimlik artık oturmuştur ve sıra, sosyal ve ekonomik politikalarla ülkenin kalkındırılmasına gelmiştir. Hatırlayalım, 30’lu yılların başında bu amaçla *Kadro* adlı bir dergi çıkarılmıştır. Böylesi bir süreç, ülkenin gerçeklerini yakinen bilmeyi gerektirmektedir. Bu da, ancak sahaya inmekle mümkün olacaktır. 1930’larda Türkiye’nin yaklaşık 3/4’lük bir nüfusu kırdan yaşamaktadır.³² Dolayısıyla, kalkınabilmek/çağdaşlaşabilmek için bu nüfusun modernleştirilmesi yani şehirlileştirilmesi gerekmektedir [Çağdaşlaşma kavramı Niyazi Berkes’in düşüncesinde ve eserlerinde son derece merkezî bir yer işgal eder. Kavramın Berkes tarafından nasıl anlaşıldığı sonraki sayfalarda tartışılacaktır.] Öyleyse öncelikle bu değiştirilecek kesimin tanınması, özelliklerinin –ro-

32 “Günümüz Türkiye’si’nde 35.441 köyde 18.895.089 köylü yaşamaktadır. Güncel nüfusun % 68,1’ini içinde barındıran köy, bir tarım ülkesi olan ve gelirinin büyük bir çoğunluğunu tarım ürünlerinden sağlayan Türkiye’de, diğer sosyal bakılardan olduğu kadar ekonomik açıdan da büyük bir önem taşımaktadır. Köylü nüfusun 1927’den 1960’a kadar % 75,8’den ancak % 68,1’e indiği (1955 sayımına göre), 15 ve daha yukarı yaşlardaki etkin (faal) nüfustan 9.418.520’sinin tarım alanında çalıştığı göz önüne alındığında Türkiye’de en temel sorunun ‘köy ve köylü sorunu’ olduğu açıkça belirir. Endüstrinin çok ağır ilerlediği Türkiye’de ilk planda ‘köy’e yönelen bir ekonomik reform hareketinin, ülkenin bütününe geniş ölçüde etkileyecek bir sonuç sağlayacağı kolayca sezilebilir.” Bkz. Muzaffer Sencer, “Türkiye’de Köye Yönelme Hareketleri”, s. 241.

mantik köycü akımın ötesinde– bilimsel olarak tespit edilmesi gereklidir.³³ Bu dönemde yavaş yavaş başlamakta olan köy incelemeleri böylesi bir yaklaşımın ürünüdür. Ancak özellikle Millî Şef İsmet İnönü döneminden başlayarak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısında meydana gelen gelişmeler, Berkes ve benzerleri tarafından, gerçekte Kemalist ilkelerin ve Kemalist devrimin hedeflerinin Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarınınca bile tam olarak anlaşılamadığının bir göstergesi olarak algılanmış ve hatta bu süreç Mustafa Kemal'in Türkiye'de gerçekleştirmek istediği toplumsal hedeflere bir çeşit "ihanel" olarak değerlendirilmiştir. O yıllardan sonra, bütün çalışmalarında bu ilkeleri ve hangi tarihsel süreçte ortaya çıktıklarını tekrar tekrar anlatmaya çalışan Berkes'in tüm ilgisinin, laiklik ve çağdaşlaşma konuları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Geleneksel toplumdan modern topluma, başka bir deyişle, çağdaşlaşmış—laikleşmiş bir topluma doğru gidişten bahsetmediği bir çalışması (kitap, makale, tebliğ vs.) yok gibidir. *Türk İktisat Tarihi* başlıklı çalışması bile, bu ilginin bir sonucu ve parçası olarak kaleme alınmıştır.

1948 DTCF Tasfiyesi

1938'de vefat eden Mustafa Kemal'den sonra Cumhurbaşkanı olarak İsmet İnönü seçildi. İnönü'nün "Millî Şef dönemi" olarak adlandırılan iktidar yıllarında pek çok alanda ciddi değişimler yaşandı. İkinci Dünya Savaşı süresince Türkiye tarafsız bir dış politika uyguluyor görünse de, savaşın gidişatı iç politikada kimi dalgalanmalara da yol açmıştır. Almanların savaşın başlarındaki ilerleyişleri, Almanya ile el altından ilişkiler kurma girişimlerine sebep olmuştur. Bu girişimlere paralel olduğu izlenimini verecek şekilde, ülke içinde de Turancı bir hareketlenme gözlenmektedir. Almanların savaşı kaybetmelerinin açığa çıktığı süreçte ise, bu hareketler cezalandırılmaya, müttefiklerle iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır.³⁴

33 "Halbuki, sosyal hayatımızın mademki değiştiğini görüyoruz ve bu değişmeyi ilmi olarak sevk ve idare etmek istiyoruz, şu halde her şeyden önce bu değişmeye başlayan şeyin ne olduğunu tayin etmek lazımdır. Ancak o zaman onun nasıl değiştiğini, hatta değişip değişmeyen tarafları da olup olmadığını anlayabiliriz." Bkz. Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 9.

34 Savaş sürecinde Türkiye'nin iç ve dış politika meseleleri için bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara: Yurt Yay., 1986. Almanya ile kurulan ilişkiler ve dönemin Turancı akımları hakkında bkz. Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, 16. Baskı, İstanbul: Tekin Yay., 1995. Niyazi Berkes, bu değişimin Türkiye'nin geleceği üzerinde yaptığı etkinin farkındadır. 1944 sonrasında DTCF'deki görevi esnasında kendisinin ve arkadaşlarının yaşadıklarını yalnızca *kişisel* bir olay olarak algılamaz ve bu dönüştürümü Mustafa Kemal'le gerçek rayna oturtulmaya başlanan aydınlanmacı-modernleşme reform çabalarına vurulan bir darbe olarak değerlendirir. Kişisel serüvenleri ile ülkenin geçirdiği safhaları bu şekilde örtüştürmüş olması nedeniyle olsa gerek, *Unutulan Yıllar* adlı hatıratında, Niyazi Berkes, İkinci Dünya Savaşı dönemine ve 2

Savaşın bitimiyle birlikte, çok partili hayata geçmeye karar veren ve ABD ile ittifak kurmayı tercih eden Türkiye’de, bu dönüşümün bir göstergesi de, komünist hareketlere yönelik yoğun ve şiddetli takibat ve tahkikatlar olmuştur. Bu süreçte Türkiye’de yaşanan değişimler, iktidar partisi olan CHP içerisinde de yansımalarını bulmuştur.³⁵

Kurtuluş Kayalı, 1940’lı yıllarda Türkiye’de yaşanan değişimi ve DTCF tasfiyesine konu olan akademisyenlerin tavırlarını son derece doğru bir şekilde değerlendirmektedir: “1940’lı yılların ortalarından itibaren din, gelenek ve milliyet sorunlarının Türk siyasal yaşantısının gündemine farklı biçimde yeniden girmesi bu öğretim üyelerinin ise bilimsel çalışmaları aynı doğrultuda sürdürmeleri önemli sorunlar yaratmıştır. Yeni siyasal yapılanmalara kendilerini uyarlayamamaları yaptıkları çalışmaların tümüyle farklı olduğu düşüncesini uyandırmıştır.”³⁶ Mete Çetik, 1948 DTCF tasfiyesinin arka planında, savaş sonrasında müttefik devletler safında yer almaya karar veren Türkiye Cumhuriyeti idarecilerinin, ülkenin komünizm tehlikesi içerisinde bulunduğunu, bu tehlikeden ülkeyi kurtarmak için yoğun bir çaba harcadığını gösterme ve bu çabada ABD’nin imkanlarından yararlanma isteklerinin bulunduğunu ima etmektedir: “ABD’nin komünizme karşı ayırdığı fonlar ağızları sulandırmakta ve Türkiye’deki komünizm tehlikesini küçümseyen yabancılara kırgınlık duyulmaktadır.”³⁷

Gerek CHP içi güç dengelerindeki bozulma ve gerekse Türkiye’nin kendisine seçtiği yeni güzergâh, geçmiş dönemin kadrolarına ilişkin bir tasfiyeyi de beraberinde getirmiştir. Bu takibat ve tasfiyelerden DTCF Felsefe Kürsüsündeki *solcu* olarak nitelenen akademisyenler grubu da nasibini alacaktır. “Ankara’da ise 2 No’lu Askeri Mahkeme tarafından başlatılan komünist tahkikatıyla ilgileri buldukları gerekçesiyle DTCF öğrencilerinden Nabi Dinçer, Asım Akşar, Nezih Fıratlı ve Sefer Aytekin ile birlikte Doçent Muzaffer Şerif Başoğlu 16.03.1944’te tutuklanır. 1944 yılı DTCF’deki hocalar için de zorlukların başladığı yıldır.”³⁸

bu dönemde Milli Şef İnönü’nün takip ettiği iç ve dış politikalara —önsöz, indeks ve ekler dahil 520 sayfalık bir yekün oluşturan— eserin 250 sayfa civarında bir kısmını ayırmıştır. Bir anı kitabını sıkıcı bir siyasî tarih eseri havasına büründüren bu tercihin anlamı, kendi hayat serüveni ile Türkiye’ninki arasında kurulan *özdeşlik* olmalıdır.

35 Türkiye’nin çok partili hayata geçişi ve CHP’nin bu süreçte parti içerisinde ve ülkede takip ettiği politikaların oldukça ayrıntılı bir hikayesi Kemal H. Karpat’ın *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, (2. Baskı, İstanbul: AFA Yay., 1996) adlı eserinde sunulmuştur. Cemil Koçak’ın –künyesi daha önce zikredilmiş olan– eseri de bu konuda aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

36 Kurtuluş Kayalı, “Niyazi Berkes’in Tarihsel ve Sosyolojik Çalışmalarının Türk Düşünüşü Üzerindeki Etkileri”, s. 116.

37 Mete Çetik, “Sunuş”, s. 34.

38 Mete Çetik, “Sunuş”, s. 12. 1948 DTCF tasfiyesine ilişkin en sistematik ve ayrıntılı anlam, Mete Çetik’in *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Bo-* 2

Fakülte içerisindeki siyasî hareketlenmeler Turancılık ve komünizm olarak isimlendirilen bir ikiliğin varlığı iddiasına sebep olmuştur. DTDF'deki akademisyen grubundan bir kısmının *Yurt ve Dünya* ve özellikle de *Adımlar* dergisinde yazılar yayınlamaları, dönemin havası bağlamında, komünizm suçlaması yapılmasına mesnet teşkil ettirilmiştir.

İlk sayısı Ocak 1941'de çıkan ve 21. sayısına kadar sahibi ve neşriyat müdürü olarak Behice Boran'ın görüldüğü *Yurt ve Dünya* dergisinde Niyazi Berkes, eşi Mediha Berkes ve Pertev Naili Boratav da yazılar yayınlamışlardır. Dergi, ortak bir çalışmanın ürünü gibidir. "Dergi, gerçekten adına uygun olarak sadece Türkiye'nin değil, Fransa, İtalya, Çin, Hindistan, Meksika gibi ülkelerin tarihî ve güncel sorunlarına dair yazı ve çevirilere de yer vermektedir. Konular itibarıyla bakıldığında, dergide Ziya Gökalp, Namık Kemal ve Hüseyin Rahmi gibi yazarların edebî-tarihî-fikrî kişilikleri, köy sosyolojisine ilişkin özgün çalışmalar, psikoloji, Türk ve dünya sineması, İrlanda tiyatrosu, Beethoven, İtalyan antifaşist edebiyatı, Türk edebiyatı gibi çok çeşitli konuları kapsayan geniş bir yelpaze göe çarpar. Yazar kadrosu çok zengindir. Sayılan bazı isimlerden başka Cemil Meriç, Hüseyin Avni Şanda, Melih Cevdet Anday, Orhan Kemal de zaman zaman yazarlar (...)"³⁹

21. sayıdan itibaren derginin imtiyaz sahibi P.N. Boratav, neşriyat müdürü de Adnan Cemgil olur. Boran ve Başoğlu, *Adımlar* adlı bir başka dergi çıkarmak için *Yurt ve Dünya* dergisinden ayrılırlar. Fakat, ayrıldıktan sonra da gerek Başoğlu'nun, gerekse Boran'ın yazıları *Yurt ve Dünya* dergisinde yayınlanmaya devam etmiştir (26. ve 27. sayılarda). Boran ve Başoğlu, Marksist olarak nitelenmektedir. Berkes ise anti-empyralist, anti-kapitalist ve anti-faşist bir görüntü çizmektedir. Yazarların Marksist olup olmadıklarıyla ilgili olarak yapılabilecek, belki de en doğru değerlendirme Kurtuluş Kayalı'ya aittir. Kayalı, gerek Mete Çetik'in yazdığı "Sunuş"ta belirtildiği üzere ve gerekse Berkes hakkında —daha önce künyelerini verdiğimiz— yazılarında, bu yazarlar tarafından Marksizmin sosyal olayların açıklanmasında yararlanılabilecek en sağlıklı çözümleme analizi, başka bir de-

rata'ın Müdafası başlıklı esere yazdığı "Sunuş"ta görülmektedir. Bunun dışında, gerek Berkes'in *Unutulan Yıllar*'ında anlatılanlarda, gerekse Uğur Mumcu'nun Behice Boran'la yaptığı ve *Bir Uzun Yürüyüş* adıyla kitaplaştırdığı röportajda konu ile ilgili bilgiler ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Kurtuluş Kayalı da; *Türk Düşünce Dünyası— I* [bu eser, daha sonra *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri* (İstanbul: İletişim Yay., 2001) adıyla yeniden basılmıştır] ve *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı: Görüntüdeki Dinamizmin Gölgelediği Tıkanıklık* (İstanbul: İletişim Yay., 2000) başlıklı çalışmaları içerisinde yer alan ve özellikle de Berkes, Boran, Boratav ve Ülken ile ilgili yazılarında gerek dönemin entelektüel, kültürel ve siyasal ortamı, gerek adı geçen sosyal bilimcilerin düşünce evrenleri ve gerekse de DTDF'deki 1948 tasfiyesine ilişkin oldukça önemli yorum ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

39 Bkz. Mete Çetik, "Sunuş", s. 7.

yişle “bilim” olarak algılandığına vurgu yapar.⁴⁰ Bu vurgu, Behice Boran’ın *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki* (AÜ DTCF Felsefe Enstitüsü Sosyoloji Serisi, Ankara 1945) adlı eserinin “Problem ve Metod” (s. 1-21) başlıklı kısmında çok daha belirgindir. Berkes’te bir ideoloji olarak Marksizme kayıştan ziyade, bir bilimsel yöntem olarak “maddî” temele vurgu ile birlikte evrimci ve aydınlanmacı bir düşünüş çizgisine sıkı sıkıya bağlılık görülmektedir.

1944 yılı Mart ayında gerçekleşen Başoğlu’nun tutuklanması olayından daha önce, aynı yılın Ocak ayında “okuldaki siyasi ikiliği araştırmak üzere bir tahkikat açılır. Tahkikat sonucunda Maarif Vekaleti müfettişleri (...) hazırladıkları raporla ‘komünist’ damgasını yapıştırmayı uygun görmediklerini söyler, ama Boratav, Boran, Başoğlu ve Berkes’in fakülte içi ve dışındaki yayınlarıyla öğrencilerle olan temaslarının yakından takibini önerirler”.⁴¹ Hasan Ali Yücel, bizzat yönettiği bir Fakülte Genel Kurulunda Boratav, Başoğlu, Boran ve Berkes’i dergilerini kapatmaları konusunda uyarır. “Her iki derginin yayınına son vermesi bu şekilde olur.”⁴² Bakan Yücel’in 15 Mayıs 1944 tarihindeki teklifiyle, Bakanlar Kurulunun 16 Mayıs 1944 tarih ve 3/824 sayılı kararnamesiyle “Matbuat kanununun 50. maddesi mucibince” *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* dergileri resmen kapatılır. Bu süreçte, 1945 yılı başında Muzaffer Şerif Başoğlu, aldığı bir davet üzerine ABD’ye gider ve Türkiye ile tüm alakasını koparır.

1945 yılı içinde, solcu aydınlar “demokratik burjuva devrimi”nin tamamlanması için müttefik olarak değerlendirdikleri Bayar’la ilişkiye geçmeler ve bu girişimin bir neticesi olarak —Bayar’ın da katkıda bulunmayı taahhüt ettiği— *Görüşler* dergisini yayınlama kararı alırlar. Ancak dergi yayımlandıktan sonra, gelen tepkiler üzerine Bayar ve ekibi dergiyle herhangi bir alakalarının olmadığını açıklayarak “ittifak”tan ayrılırlar. Bu sürecin devamında, CHP’nin örgütlediği *Tan*, *Yeni Dünya* ve *La Turquie* matbaalarının yağmalanması olayı yaşanır. Ayrıca, MEB, profesör ve öğretmenlerin siyasî yazı yazamayacaklarına dair bir genelge yayınlar ve “solcu bilinen tüm MEB mensupları bakanlık emrine alınmaya başlanır”.⁴³ Bu arada, Boratav, Boran ve Niyazi ve Mediha Berkes 15 Aralık 1945’te “görülen lüzum üzerine Bakanlık emrine” alınır ve haklarında soruşturma açılır. Bunun üzerine Daniştay’da iptal davası açan DTCF öğretim üyeleri davayı kazanırlar ve Nisan

40 Mete Çetik, “Sunuş”, s. 8. Ayrıca Kurtuluş Kayalı’nın özellikle “Niyazi Berkes’in Tarihsel ve Sosyolojik Çalışmalarının Türk Düşün Yaşamı Üzerine Etkileri” başlıklı makalesine bakılabilir.

41 Mete Çetik, “Sunuş”, s. 13.

42 Mete Çetik, “Sunuş”, s. 14.

43 Mete Çetik, “Sunuş”, s. 16-17.

1946'da görevlerine iade edilirler. Fakat sözkonusu öğretim üyeleri üzerindeki baskılar devam etmiştir. Bu süre içinde ders vermeleri engellenir. Bütün bunlara rağmen, DTCF'deki olaylar dinmez. Fakülte'de çeşitli protesto olayları meydana gelir. 26 Aralık 1947'de toplanan Ankara Üniversitesi Senatosunda "soruşturma bitene kadar üç öğretim üyesinin derslerden ve öğrencilerle temastan alıkonmaları tavsiye edilir ve bu tavsiye oy çokluğuyla kabul edilir. Bir gün sonra, meydana gelen öğrenci olaylarında Ankara Üniversitesi Rektörü Şevket Aziz Kansu, linç olma tehlikesi geçirir.

9 Ocak 1948'de toplanan Senatoda, "Fakülte teklifine uyularak Boratav, Boran ve Berkes hakkında Üniversiteler Kanunu'nun 46. maddesinin D bendindeki 'Üniversite öğretim mesleğinden çıkarma cezasının uygulanmasına prensip itibarıyla oybirliğiyle karar' verilir".⁴⁴ 10 Ocak 1948'de toplanan Senatoda Boratav, Boran ve Berkes "üçü de kendilerine yapılan ihtar ve alınan tedbirlere rağmen öğrencilerini Üniversiteler Kanunu'nun 3. maddesinde istenen 'Türk devriminin ülkülerine bağlı ve milli karakter sahibi vatandaşlar olarak yetiştirmek' görevini yerine getirmeyerek öğrencileri birbirlerine düşürdükleri" gerekçesiyle üniversite öğretim üyeliğinden kesin olarak çıkarılırlar. Berkes ve Boratav, karara itiraz ederler ve itirazları kabul edilir. Ardından, bu üç öğretim görevlisi açığa alınır ve haklarında dava açılır.

15 Haziran 1948'de Berkes'in "derslerde komünizmi methetmek", "derslerde komünist beyannamesini ısrarla okutmak", "İmralı'ya yapılan bir geziye sağcı talebeleri iştirak ettirmemek" ve "milliyetçi talebeleri sınıfta bırakmak" suçlarından yargılanacağı dava başlar. Dava sonucunda 10 Ocak 1950'de mahkeme "Görevlerini kötüye kullanmaktan sanık Pertev Naili Boratav'ın beraatine, Behice Boran ve Niyazi Berkes'in ise TCK'nın 240. maddesi gereğince üçer ay hapis ve üçer ay memuriyetten mahrumiyetlerine karar verir ve ceza tecil edilmez". Boran ve Berkes temyize giderler, Yargıtay 6 Haziran 1950'de mahkumiyet kararını bozar ve görülen lüzum üzerine davanın yeniden görüşülmesini Ankara Asliye 1. Ceza Mahkemesine sevk eder. Mahkeme, 30 Haziran 1950'de Boran ve Berkes'in beraatine karar verir.

Berkes'in McGill Üniversitesi Yılları ve Çalışmaları

Beraat kararı üzerine görevine atanmasının yapılması amacıyla Danıştay 5. Daire'de dava açan Niyazi Berkes'in isteği, görevine son verilmesinin aldığı mahkumiyetle ilgili olmadığı gerekçesiyle reddedilir. 1952'de, McGill Üniversitesi'nden gelen daveti kabul ederek Kanada'ya gider. Burada, Me-

⁴⁴ Mete Çetik, "Sunuş", s. 26.

zuniyet-sonrası Çalışmaları ve Araştırmaları Fakültesi'nin bir birimi olarak 1952'de Wilfred Cantwell Smith başkanlığında kurulan ve 2001 Haziranından itibaren Güzel Sanatlar Fakültesi'nin bir birimi olarak eğitim-öğretime devam eden İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde misafir profesör olarak göreve başlar. 1956'da, aslî profesörlük kadrosuna geçer ve 31 Aralık 1975'te "emeritus profesör" unvanı ile emekli olana kadar, çalışmalarını bu enstitüde sürdürür.

Niyazi Berkes'in McGill Üniversitesi'nde görev yaptığı dönemde ana çalışma konularını genelde İslam dünyasının, özelde de Türkiye'nin modernleşme tecrübesi oluşturmuştur. Müslüman toplumların modernleşme tarihlerinin çeşitli yönlerden incelenmesi, Berkes'in her türlü çalışmasında karşımıza çıkar. Bu dönemdeki akademik çalışmalarının merkezinde yer alan kavram "çağdaşlaşma [*secularism*]" kavramı olmuştur. Daha çok din ve laiklik konusunu ele aldığı makale ve tebliğlerini biraraya getiren *Teokrasi ve Laiklik* (Adam Yay., İstanbul 1984) başlıklı derleme-eserdeki "Toplumbilim Açısından Din-Dünya Kurumları Arasındaki İlişki Türleri",⁴⁵ "Laikliğin Tarihsel Kaynakları",⁴⁶ "Türk Din Toplumbilimine Giriş"⁴⁷ ve "Laiklik Rejiminde Politik Gelişme"⁴⁸ başlıklı yazılar bu yoğunlaşmaya işaret etmektedir. Türkiye'nin yaşadığı modernleşme/laikleşme süreci üzerindeki bu yoğunlaşmasının, McGill Üniversitesi'ndeki göreviyle başladığını söylemek elbette eksik ve yanıltıcı olur. Berkes'in bu konularla ilgisi, 1930'lu yıllara, Chicago Üniversitesi'ndeki çalışmalarına kadar geri gitmektedir. Her ne kadar, *Development of Secularism in Turkey* başlıklı çalışması 1960'lı yıllarda yayınlansa da Berkes bu konular üzerinde çalışmaya 1930'ların ikinci yarısında başlamıştır. *Teokrasi ve Laiklik*'te yer alan "Türk Devrimi'nde Laikliğin Gelişimi"⁴⁹ başlıklı metin de, Berkes'in bu mesele ile çok erken tarihlerde ilgilendiğini göstermektedir. Bütün bu yazılarında Berkes, aslında Osmanlı ve Türk modernleşmesini değerlendirmektedir. Değerlendirmelerinin merkezinde yer alan kavram, "çağdaşlaşma"dır. Berkes, *çağdaşlaşmayı* toplumun *laikleşmesi* olarak anlamaktadır. Daha da genişletecek olursak, Berkes, laikliği basitçe din ve devlet işlerinin ayrılması olarak anlamaz. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti örneğinde, laiklik kavramının, Ba-

45 Aslı *Archives de Sociologie des Religions* dergisinin 16. sayısında yayınlanmıştır (1963).

46 Aslen 27 Temmuz 1955'te Harvard Üniversitesi'nde sunulmuş bir tebliğdir.

47 California Üniversitesi'nde 1958 yılında sunmuş olduğu bir tebliğin metnidir.

48 6-10 Eylül 1966'da New York'ta toplanan Amerikan Siyasalbilim Cemiyeti'nde sunduğu tebliğin metni.

49 A.Ü. İkinci Üniversite Haftası'nda Hatay'da konferans olarak verilen bu metin, DTCF Dekanlığı tarafından yayınlanmış olan -konferansta sunulan metinleri içeren- eserde yayınlanmıştır (1943).

tı'daki kullanımından farklı olduğunun altını ısrarla çizer.⁵⁰ Ona göre, laiklik, tüm toplumsal ilişkilerin dinî otoritenin egemenliğinden kurtarılmasıdır.⁵¹ Osmanlı modernleşmesinin ve bu geçmişin doğal bir sonucu olarak Mustafa Kemal reformlarının nihai hedefi, bu bağımsızlaşmayı, başka bir deyişle dinî değerlerin merkezî önemi haiz olduğu *geleneksel toplumdan* aklın ve bilimin belirleyiciliğindeki *modern topluma* geçişi sağlamaktır.⁵² *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*'nda (İstanbul: Adam Yay., 1985) ve özellikle *Atatürk ve Devrimler*'de (İstanbul: Adam Yay., 1982) yer alan yazılarının pek çoğunda işlediği konuları bu perspektifle ele almaktadır. Örneğin *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları* içinde yer alan "Uygarlık, Din, İdeoloji Olarak İslamlık"⁵³ başlığını taşıyan yazısında [s. 52-78] Berkes, Kur'an'ın bir "hukuk sistemi" sunmadığını⁵⁴ ve daha çok ahlâkî bir nitelik taşıdığını vurgulamaktadır. Berkes'in İslâm'a ilişkin yaptığı bu değerlendirmeler, reformcu hareketler için elverişli bir ortam sunmaya yönelik gibidir. Zira, gerçekte uğruna mücadele edilen değerlerin ilahî bir nitelik taşımadığı, zamanın ve koşulların getirdiği hususlar olduğu kabul edilecek olursa eğer, bunların değiştirilmesi de o derece kolay olacaktır. Berkes, bunun farkındadır. Osmanlı Devleti idarecileri böylesi bir yola girmişlerdir. Yavaş yavaş toplumu gelenekselden moderne doğru değiştirmeye başlamışlardır.⁵⁵ Mustafa Kemal'in ger-

50 "Türkiye'deki gelişimin İslamlık'taki devletle din arasındaki ilişki tarihinin Hıristiyanlık'taki karşılığından farklı oluşuna göre anlaşılması gereğinin bulunmasıdır.

Batı düşününde bu iki terim, kilise ve devlet arası ikilik, karşıtlık ya da ayrılık sorunlarıyla ilgili olarak kullanılmıştı. Bu kullanım biçimlerinde 'laicisme' ya da 'secularism' sadece devletin kilise gücünden kurtulması anlamını taşır; fakat onunla birlikte giden geniş sosyolojik süreçler ele alınmaz." Bkz. "Laikliğin Tarihsel Kaynakları", *Teokrasi ve Laiklik*, s. 25. Ayrıca bkz. "Devlet ve Din Konusu Üzerine Bir Konuşma", *Atatürk ve Devrimler*, s. 210-224 [bu yazı, 1961 yılında McGill Üniversitesi'nde Hıristiyan ve Müslüman öğrencilerin birlikte düzenledikleri konferansta sunulmuş tebliğin metnidir].

51 "Devlet'in Kilise'den ayrılması olayı, bir toplumda laikleşme oluşumunun yalnız bir yanındır. O ölçüde önemli olan ekonomik, toplumsal ve kültürel örgütlerin de din ölçülerinden ayrılması ve bunlarla birlikte giden (örneğin, bilim ve felsefe, sanat ve edebiyat, halkın alışılmış davranışları gibi) alanlardaki dinden ayrılışlar da aynı derecede önemlidir." Bkz. "Laikliğin Tarihsel Kaynakları", s. 25.

52 "Reform işi yalnız bir militer düzenlenme değil, din kurulumunu bile içine alacak olan bir sivil reform sorunudur." Bkz. "Laikliğin Tarihsel Kaynakları", s. 35.

53 Aslı 1959 yılında bir konferansta sunulmuş tebliğ olan bu yazı, Charles E. Moore'un derlediği *Philosophy and Culture: East and West* (1962) adlı eser içerisinde yer almıştır (s. 448-474).

54 "Kur'an var olan ümmet kurallarına karşı onların yerini alacak başka bir toplumsal yapı türüne gerekli olan kurallar ileri sürmemekle, var olan siyasal örgütü kabul eder görünür." Bkz. "Uygarlık, Din, İdeoloji Olarak İslamlık", s. 60.

55 "Aceleci ya da eleştirici bir diplomata, Mahmut şu yanıtı vermiş: 'Bir günde her şey değiştirilemez. Çok köklü inançlar ve geleneklerle uğraştığımızı anlamalısınız. Bütün millete yeni bir dil öğretmeye benzer bir işle karşılaşacağız.'" Bkz. "Laikliğin Tarihsel Kaynakları", s. 41.

çekleştirmeye giriştiği reformlar, işte, Osmanlı'da başlayan bu sürecin doğal bir sonucudur.

1950'li yıllarda üzerinde çalıştığı bir konu da, Ziya Gökalp'in bazı makalelerini biraraya getirdiği bir derleme-eserin hazırlanmasıdır. *Middle East Journal* dergisinde (Ağustos 1954, c. VIII, sy. 4, s. 375-390) yayınlanan "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism" başlıklı makalesi, daha sonra, 1959 yılında yayınlıyacağı *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp* (Londra ve New York: Allen&Unwin ve Columbia University Press, 1959) başlıklı derlemenin "Mütercimim Girişi" başlıklı bölümü olarak tekrar yayınlanır.

İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine" başlıklı makalesinde, Berkes'in eserlerinin geniş bir listesini yayınlamıştır. Bu listeden anlaşıldığına göre, Berkes'in McGill Üniversitesi'nde yaptırdığı ilk tez bir master tezidir ve "Turkish Language Reform: Step in the Modernisation of Islam in Turkey" başlığını taşır (tez, Carl Max Korterpeter tarafından hazırlanmıştır, Ağustos 1954). Bu listeden anladığımız, 1954 Ağustosunda ilk ürünlerini vermeye başlayan tez yönetme çalışmalarının son ürünü, 1976 yılında tamamlanan "The 'Young Tunisia' Movement" isimli çalışmadır. Çalışma bir doktora tezi olup, Stuart Brown tarafından hazırlanmıştır. Listede toplam 13 tez çalışmasının künyesi bulunmaktadır. Tezlerin hepsi, genelde İslâm Dünyasının özelde de Türkiye'nin modernleşme süreçlerini ele alan çalışmalardır.⁵⁶

Berkes bu dönemde 1958-1959 yıllarında Hindistan'da Aligarh Üniversitesi'nde ders verdi. İzinli olarak toplam 16 ay bulunduğu bu bölgede, Hindistan dışında, Pakistan, Japonya, Endonezya ve Tayland'a seyahatler yaptı. Niyazi Berkes, bölgeden, Türkiye'de bulunan ikiz kardeşi Enver Berkes'e yazmış olduğu mektupları 1976 yılında *Asya Mektupları: Gezi, İzlenimler, Eleştiriler* (İstanbul: Çağdaş Yay.) adıyla yayınlanan kitapta biraraya getirmiştir.

1960 İhtilalinin Getirdiği Ortam, Yön Dergisi ve Niyazi Berkes

1960'lı yıllar, Türkiye için olduğu kadar Niyazi Berkes için de önemli bir dönem olmuştur. Niyazi Berkes'in, önemini ve güncelliğini hâlâ koruyan *The Development of Secularism in Turkey* ve iki ciltlik *Türk İktisat Tarihi* başlıklı çalışmaları bu dönemde yayınlanmıştır. Ayrıca, 1961 yılının Aralık ayında yayınlanmaya başlanan *Yön* dergisinde dönemin gözde tartışma konularına tarihsel ve teorik zemin sağlayıcı nitelikte yazılar kaleme almıştır. 60'lı yılların hemen başında, Türk Tarih Kurumu yayınlarından olan *Bel-*

⁵⁶ İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", s. 60-61.

leten dergisinde “Türk Matbaasının Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği” (Ekim 1962, c. XXVI, sy. 104)⁵⁷ başlıklı yazısı yayınlanmıştır. Bu olay, Türkiye’den ayrılmasına sebep olan olaylar ve 60’lı yıllarda Türkiye’nin sıcak gündemine duyduğu yakınlık ve üslubundaki ümit ve coşku hatırlandığında anlamlıdır.

60’lı yıllar, 27 Mayıs İhtilali ile başlar. 27 Mayıs askeri darbesi, DP döneminin gerek ekonomik ve gerekse dinî ve kültürel politikalarına duyulan tepkinin doğurduğu, başka bir deyişle, Mustafa Kemal’in temellerini attığı ilkelerin/rejimin korunması adına yapılan bir ihtilaldir. Askeri darbeyi, tek parti döneminde güçlü konuma sahip devletçi aydınların ve bürokratların sempati ile karşıladıkları ve destek verdikleri herkesin malumdur.

Dış ve iç politikada ülkenin takip edeceği güzergâhın Milli Şef döneminde, İkinci Dünya Savaşının belirlediği ortamda çizildiği hatırlandığında, görünürdeki kültürel, ekonomik ya da dış politika alanındaki uygulamalardan rahatsızlık duyulduğuna ilişkin iddiaların çok da köklü olmadığı söylenebilir. Daha ziyade, Cumhuriyeti kuran kadroların ve anlayışın bütünüyle tasfiyesini engelleyecek ve aynı anlama gelecek şekilde Kemalist rejimin geleceğini daha bir güvence altına almak üzere harekete geçilmiş gibidir. 1960 ihtilali sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasî ve hukukî yapısında gerçekleştirilen —senatonun kurulması, MGK’nın ihdâsı vb.—gündeme gelen bir dizi yeniden yapılanma ile 1950’lerin ortalarından itibaren üniversite sisteminde ve ülkenin sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik durumunu tespit etmeye, çözümlenmeye ve planlamaya dönük olarak hızla kurulan —1957’de ODTÜ, 1958’de TODAİE, 30 Eylül 1960’da DPT vb. gibi— çeşitli araştırma kurumlarının ve üniversitelerin inşasına aynı hızla devam edilmesi de bu gerçeğe işaret eder.

Aynı zamanda, Soğuk Savaşın en hareketli yıllarının sürdüğü bir dönem olan 1960’lı yıllarda, Türkiye ABD’nin başını çektiği kamptaki varlığını devam ettirmeye kararlıdır. Gelişmeler ve düzenlemeler bunu göstermektedir. Bu yıllar, sözkonusu gelişmelere bir tepki olarak, belki de dengeleyici bir unsur olarak, Türkiye’de sol hareketlerin de hızlı bir gelişim içerisinde oldukları bir dönemdir. Gerek CHP’deki “ortanın solu” tartışmaları ve gerekse çeşitli sol örgütlerin ortaya çıkışları 60’lı yılların göze çarpan özelliklerindedir.

Atatürk devrimleriyle amaçlanan çağdaş uygarlık seviyesine yükselmek için ulusal kalkınmayı sağlayacak anlayışın ne olduğu ve –yine bu tartışmalarla doğrudan alakalı olarak– nasıl bir toplum yapısına sahip olduğumuz

⁵⁷ Bu yazı, “Unitarianizm ve Matbaa” başlığıyla *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları* başlıklı derlemenin içerisinde yer almaktadır (s. 85-103).

konuları, 1960'lı yıllarda Türk aydın çevrelerinin gündemindeki temel tartışma konuları olmuştur. Aynı tartışma konularının, gelişmekte olan sol hareketler için de, gerçekleştirilmek istenen sosyalist devrim adına nasıl bir yol izlenmesi ve bu çerçevede ülkenin, evrensel toplumsal gelişme skalasının hangi seviyesinde olduğunun tespit edilmesi gerektiğine ilişkin inanç açısından da bir önemi bulunmaktadır.⁵⁸ Bu tartışma gündemiyle alakalı pek çok eser, gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında, gerek Türkçe ve gerekse de yabancı dillerde yayınlanmıştır. İki yüzyılı aşkın bir süre önce başlayan ve devam eden Batılılaşma çabalarının –o an için– başarısız olduğunu varsayan bu tartışmalarda, sözkonusu başarısızlığın nedenleri üzerinde durulmakta ve nasıl bir yol izlenirse başarıya erişilebileceğine ilişkin öneriler getirilmeye çalışılmaktaydı.⁵⁹ Türkiye'de -Osmanlı'dan tevarüs edilmiş bir biçimde- siyaset yapma tarzına ve Türk aydınlarının özelliklerine ilişkin çarpıcı ipuçları sunan bu tartışma konularının sadece Türkiye'ye özgü bir tartışma gündemi olmadığını gösterir pek çok işaret vardır.

1950'ler ve 1960'lar, sosyal bilimlerde modernleşme ve az gelişmişlik kuramlarının revaçta olduğu yıllardır. Bu dönemde, Batı-dışı toplumların modernleşme/batılılaşma tarihlerine duyulan ilgi dikkat çekici boyutlardadır. İngilizcesi 1962 yılında yayınlanan ve dilimize ancak 1996'da tercüme edilen Şerif Mardin'in *The Genesis of Young Ottoman Thought*,⁶⁰ yine aynı yazara ait *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri* (1965), Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (1966) ve Niyazi Berkes'in Türkçeye ancak —bizzat yazarı tarafından serbest bir biçimde tercüme edilerek, bir anlamda yeniden yazılarak— 1973 yılında *Türkiye'de Çağdaşlaşma* ismiyle kazandırılacak olan *The Development of Secularism in Turkey* (1964), Roderic H. Davison'ın *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963),⁶¹ İkinci Dünya Savaşı sonrasında birden Türkiye ile ilgilenme ihtiyacı hisseden Bernard Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey* (Londra ve New York: Oxford University Press, 1961)⁶² ve Ro-

58 Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı: Devrim Stratejisi Açısından* (İstanbul: Ant Yay., 1969) adlı çalışmasında, Türk Solu'nun bölünmesine vardığına inandığı bu tartışma konularını, tartışmanın amaçlarını ve tarafların iddialarını ele almıştır.

59 Bazı çalışmaların isimleri dahi bu değerlendirmeyi doğrular niteliktedir. İki örnekle yitinelim: (1) Mümtaz Turhan, *Garblaşmanın Neresindeyiz?*, 5. Baskı, İstanbul: Yağmur Yay., 1972 (1. Baskı: Türkiye Yay., 1959); (2) Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul: Yön Yay., 1964.

60 Türkçesi için bkz. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yay., 1996.

61 Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Papirüs, 1997, II c.

62 Türkçesi için bkz. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırath, 2. Baskı, Ankara: TTK Yay., 1984.

bert Devereux'un *The First Constitutional Period* (Baltimore, 1963) isimli eserleri, bu ilginin Türkiye boyutunu göstermektedir. Sözkonusu ilginin sadece Türkiye ile sınırlı kalmadığı da, yukarıda bahsedilen modernleşme kuramlarının yaygınlaştırılması ve dünyanın başka bölgeleriyle hakkında da benzer çalışmaların yapılması [ya da yaptırılması]ndan ile anlaşılmaktadır. Örneğin, Arap dünyasındaki modernleşme ve laikleşme çabalarının incelendiği Albert Hourani'nin *Arabic Thought in Liberal Age*⁶³ isimli eserinin ilk yayınlanış yılı 1962'dir. Japonya ve Türkiye'nin modernleşme çabalarını mukayeseli bir biçimde ele alan *Political Modernization in Japan and Turkey*⁶⁴ başlıklı çalışma 1964 yılında yayınlanmıştır. Sözkonusu çalışmalara daha birçokları eklenebilir. Bu çalışmaların hazırlanmaları için belli bir süre gerektiği de göz önüne alındığında,⁶⁵ modernleşme, azgelişme, kalkınma teorileri gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında revaçta olan kavram ve kuramlarla belli bir çakışmanın olduğu görülür. Netice itibarıyla, bu basit göstergeler, modernleşme tarihimiz konusundaki çalışmaların kaynağı ve nitelikleri hakkında uyarıcı niteliktedir.

1960'lı yılların hareketli fikrî ve siyasi atmosferi, Niyazi Berkes'in Türkiye'ye ilişkin umutlarını artırmış gibidir. Kurtuluş Kayalı da, bu dönemde, Niyazi Berkes'in çalışmalarında göze çarpan coşkulu ve ümitvar üsluba dikkat çekmektedir.⁶⁶ Bu yıllarda, özellikle *Yön* dergisinde yayınlanan yazılarında bu umudu ve coşkuyu görmek mümkündür. Adı meşhur *Yön Bildirisi*'ni imzalayanlar arasında geçmemekle birlikte, Berkes *Yön* dergisinde yazısı en çok yayınlananlardan bir tanesidir.⁶⁷

63 Türkçesi için bkz. *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yay., 1994.

64 Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, (ed.), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1964. Eser, "Geleneksel Toplumun Doğası", "Çevresel ve Yabancı Katkıları", "Ekonomik ve Siyasal Modernizasyon", "Eğitim", "Kitle İletişim", "Sivil Bürokrasi", "Ordu" ve "Siyasal Liderlik ve Siyasal Partiler" ana başlıkları altına iki ülkenin durumunu mukayese etmektedir. Kemal H. Karpat, Halil İnalçık ve Arif T. Payaşoğlu gibi tanınmış Türk akademisyenler de yazılarıyla esere katkıda bulunmuşlardır.

65 Örneğin, Şerif Mardin, bahsi geçen eseri üzerinde 1950'li yıllarda çalışmış ve 1958'de doktora tezi olarak sunmuştur. Niyazi Berkes, ilerleyen sayfalarda ele alacağımız eseri üzerinde Chicago Üniversitesi'nde bulunduğu dönemlerde çalışmaya başlamıştır.

66 Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı bir Entellektüelin Portresi", *Doğu-Batı*, Ağustos-Ekim 2000, yıl 3, sy. 12, s. 75 vd.

67 Hikmet Özdemir, Yön hareketi ile ilgili meşhur eserinde, dergide birden fazla yazısı yayınlanan isimleri ve yayınlanan yazılarının sayısını gösterir bir liste yayınlamıştır. Listede, 50'den fazla yazısı yayınlananlar şöyle sıralanmaktadır: Doğan Avcıoğlu (194), İlhan Selçuk (129), Mehmed Kemal (81), Fethi Naci (78), Nimet Arzık (71), Mümtaz Soy-sal (69), Rauf Mutluay (63) ve Niyazi Berkes (56). Bkz. "Ek-3: Yön'de Birden Fazla Yazısı Çıkanlar, Yazma Sıklıkları ve En Çok İşledikleri Konular", Hikmet Özdemir, *Kalkınma-da Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi Yay., 1986, s. 328-333.

Aralık 1961’de yayın hayatına başlayan *Yön* dergisi, Cumhuriyet tarihinde *Kadro* ve *Forum* dergilerine benzer olarak, sadece periyodik bir yayın olmanın ötesinde ülke siyasetinde ağırlık merkezi olabilmeyi başarmış bir yayın organıdır. Hikmet Özdemir, *Yön Hareketi*’ni “27 Mayıs’tan sonraki uygulamalarda beklediklerini bulamayan, bir anlamda düş kırıklığına uğrayan aydınların tepkisi”⁶⁸ olarak değerlendirmekte ve “ideolojik planda yaptıkları iş, bir bakıma Kemalizmin sol bir yorumudur”⁶⁹ demektedir. Yön çevresi, genellikle Kadroculara benzetilmiş, hatta Kadrocuların devamı sayılmışlardır. Bu sürekliliğin ya da benzerliğin kurulabilmesine imkan veren özellikler de mevcuttur. Örneğin *Kadro* dergisinin en önemli ismi sayılan Şevket Süreyya Aydemir, *Yön*’de yazmıştır.⁷⁰ *Kadro* çevresine ve Şevket Süreyya Aydemir’e belli bir yakınlık duyan Niyazi Berkes’in *Yön* dergisine önemli katkılar vermesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu tartışmaya Hikmet Özdemir şu şekilde yaklaşmaktadır: “Fakat Yöncüleri, 1960’ların Kadrocuları olarak görmek, gerçeği tam olarak yansıtmayacaktır. Aralarındaki en büyük fark; *Kadro*’nun iktidarın sözcülüğünü, *Yön*’ün ise iktidarı hedefleyen bir grubun sözcülüğünü yapmasıdır. Bu da; birincilerin, Marksizmi, geliştirmek istedikleri Kemalizm için; ikincilerin de, Kemalizm’i yorumlamak istedikleri Marksizm için kullanmalarına yol açmıştır. Bir başka önemli fark da, Kadroculuğun bir hareket olmayıp, olsa olsa bir girişim olması, Yöncülüğün gerçek anlamda bir hareket olmasıdır.”⁷¹ “Kemalizmin sol bir yorumu” olarak *Yön* çevresi, ülke sorunlarını çözmek için hızlı bir ulusal kalkınmanın sağlanması gerektiğine, bunun sağlanmasının da “zinde” güçlerin yardımıyla olabileceğine inanmaktadır. Devletçi ve Kemalist çizgideki bir milliyetçi ideolojiye bağlıdırlar. Batıcı, fakat anti-emperyalist oldukları iddiasındadırlar. *Yön* dergisine rengini veren ve en çok yazarlar sıralamasında ilk sıralarda yer alan isimlerin, mesela Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk vs. ve daha sonra, *Yön* dergisinin kapatılarak onun devamı niteliğindeki *Devrim* dergisini çıkaran kadroların, Türk siyasetinde bugünkü durumlarına ve dile getirdikleri anlayışlarına bakıldığında, *Yön* çevresinin ideolojik yapısına ilişkin daha somut bir kanaate varılabilir.⁷² *Kadro* dergisine ve

68 Hikmet Özdemir, *Yön Hareketi*, s. 272.

69 Hikmet Özdemir, *Yön Hareketi*, s. 273.

70 Şevket Süreyya Aydemir’in *Yön*’de toplam 41 yazısı yer almıştır. Hikmet Özdemir, *Yön Hareketi*, s. 329. Aydemir’in *Yön* dergisi ve çevresi ile ilişkileri konusunda ayrıca bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003), s. 464 vd.

71 Hikmet Özdemir, *Yön Hareketi*, s. 274-275.

72 *Unutulan Yıllar*’ı yayına hazırlayan Ruşen Sezer’in, esere yazdığı önsözde, DP dönemindeki “gerici” olarak değerlendirilen gelişmelerden duydukları rahatsızlığı belirtirken, Berkes’in Zahide Gökberk’e yazdığı 24 Temmuz 1966 tarihli bir mektuptan yaptığı kısa bir alıntıda şu cümleler; hem Berkes’in zihniyetini ve hem de *Yön* çevresi- 2

çevresine de olumlu yaklaştığını bildiğimiz Niyazi Berkes, Türkiye'ye ilişkin yaklaşımları *Yön* çevresinin yaklaşımlarıyla büyük oranda örtüştüğü için olsa gerek, yazılarıyla bu çaba içerisinde yer almış, hatta *Yön* çevresinin ve özellikle liderinin yaklaşımlarına en önemli teorik ve tarihsel katkıyı yapan kişi olmuştur.⁷³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli eserinde daha derli toplu ve daha akademik bir üslupla ifade ettiği fikirlerini daha siyasal, aktüel ve popüler bir tarzda *Yön*'de kaleme alarak, bir anlamda bu çabanın tarihsel ve teorik yönünü sağlamaya çalışmıştır. Berkes'in *Unutulan Yıllar*'da anlattığı bir olay da, onun bu çabaya nasıl bir ruh haliyle giriştiğine ilişkin bir ipucu verebilir sanıyorum.⁷⁴

ne duyduğu yakınlığın nedenlerini ve boyutlarını gözler önüne serer niteliktedir: "Memlekette maşallah çok terakkiler var. Her geçen gün gazeteler geldikçe parmak ısırıyor. Hani bir İlhan Selçuk da olmasa, çok iyi çok rahat olacak. Herkes memnun olduktan sonra her şeyi Nurcular hakim olsalar ne olur, hakları değil mi? Bence her şeyi onların istediği şekle bırakmalı. Şu Halk Partisi'ni de dağıtmalı. Muvaffak olurlarsa ne âlâ; olmazlarsa halk o zaman bizim şimdi söyleyip de inanmadıklarına inanacak." Bkz. Ruşen Sezer, "Önsöz", *Unutulan Yıllar* içinde, s. 10.

73 "Hatta Doğan Avcıoğlu'nu belki de Berkes'e yaklaştıran, daha doğrusu onun düşüncelerinin etkisi altına sokan esas metin *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?* kitabında devletçiliğe yönelik olarak yazdıklarıdır. Devletçiliğe ilişkin metinler Doğan Avcıoğlu'nun yaklaşımlarını derinleştirmiş görünmektedir (...) Doğan Avcıoğlu'nun Berkes'in de belirttiği gibi yazılarına amacını aşan başlıklar ve ara başlıklar koymasına bir gerçekliği ifade etmektedir. Bu durum Doğan Avcıoğlu'nu bir daha hiç ayrılmamak ve zaman içinde derinleşmek üzere tarihe yönelmiştir. Niyazi Berkes'in 1960'lı yıllarda Türk entelektüel hayatı üzerindeki etkileri muhtemelen Doğan Avcıoğlu kanalıyla olmuştur. Böylesi bir iddiayı sadece Niyazi Berkes'in makalelerinin *Yön*'de yayınlanmasından hareketle düşünmemek gerekmektedir. Ondan öte düşünceleri üzerindeki Niyazi Berkes etkisi açılmalıdır." Bkz. Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes ya da İyimsizlikten Kötümsizliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entellektüelin Portresi", s. 83.

74 "[Necip Ali] Ansızın Nazım Hikmet'ten söz açtı. İddiasına göre, Parti kendisini onu hapishanede ziyaret ederek kazanmaya memur etmiş (...) 'Azizim' dedi, 'Konuştum, konuştum, diller döktüm. Her türlü vaatlerde bulundum. Onu ne pahasına olursa olsun kazanmalıydık (...) Onu kazanabilseydik hem büyük bir şair kazanırdık, hem de komünistliğini yok ederdik.' (yine azıcık daha durdu.) 'Azizim, bana mısın demedi. Kaya gibi adam. Hiçbir menfaat karşısında eğilmeyecek bir adam. Niyazi, bizde öyle adam yok. Şu Behçet Kemal gibi soytarlarla iş mi olur?' dedi.

(...) 'Haydi, Niyazicğim Allahasmarladık' deyip bir adım atmak üzereyken durdu, yüzüne baktı, ne denli etkilendiğimi mi süzüyordu, bilmiyorum. O etli başparmağımı göğsüme doğru uzattı. 'Bizim ideoloğumuz bir gün sen olacaksın' diyerek yürüdü.

İçime bir ürperme gelmişti. İstiklal Mahkemesi savcısı beni bilmediğim, anlamadığım, sevmeyeceğim bir ağın içine mi çekiyordu? düşünceleri içinde kitaplığa döndüm. Ne var ki bu ideoloğluk teklifi türünden diğer bir teklifi Nafi Atuf gibi güvendiğim biri de yapınca iyice şaşaladım. O da aynen Behçet Kemal gibi 'türediler'le devrim ideolojisi geliştirilemeyeceğini anlatmaya başladı. Ortada fikir yok. Laf deryası içinde boğuluyoruz diye dert döktükten sonra, 'Günün birinde sen Kemalizm'in ideoloğu olsan ne olur? Ciddi ve namuslu kişilere o kadar ihtiyacımız var' diye dert döktüğü zaman ötekinde olduğu denli içim ürmedi (...)" Bkz. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 82-83.

Berkes'in *Yön* dergisinde yayınlanan yazıları daha çok Türkiye'nin Batılılaşma tecrübesi, süreci, Mustafa Kemal reformlarının nasıl anlaşılması gerektiği ve Türk aydınının halkla ilişkileri gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. *Yön*'de yayınlanan makalelerinin bir kısmı daha sonra *Yön* Yayınları'nın ilk kitabı olarak *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?* ismiyle yayınlanmıştır.⁷⁵ Yine bu dergide yayınlanmış yazılarının diğer bir kısmı da, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (İstanbul: Yön Yay., 1965) adı altında kitaplaştırılmıştır.

Berkes'in sonraki yıllarda yayınlanan *Türk Düşününde Batı Sorunu* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975) başlıklı kitabı; *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?* ve *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* adlı kitaplarının bizzat yazar tarafından gözden geçirilmiş, birleştirilmiş ve bazı yazıları yeniden düzenlenerek yayınlanmış halidir.⁷⁶ Berkes'in yine bu yıllarda *Yön* dergisinde yayınlanmış ekümenikliği konu alan yazıları, *Patrikhane ve Ekümeniklik* (İstanbul: Kaynak Yay., 2002) adıyla kitaplaştırılmıştır.

Türk Modernleşmesine İlişkin Bütünlüklü Bir Yorum Denemesi:

The Development of Secularism in Turkey

1964 yılında, Berkes'in tüm düşünce birikimini içeren ve yansıtan eseri, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press) yayınlandı. Eser, bizzat yazarı tarafından, serbest bir tarzda tercüme edilerek ve belli ölçüde yeniden yazılarak, Cumhuriyet'in 50. yılında Türkçede *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adıyla yayınlandı (Ankara: Bilgi Yay., 1973). Eserin Türkçesindeki özensizlik, zorlama kelime ve cümle yapılarına sıklıkla yer verilmiş olması ilk elde göze batmaktadır. Berkes'in Türkçesindeki diğer eserlerinde de karşımıza çıkan bu özellik, onun yazılarını anlamayı yer yer zorlaştırmaktadır.

Özetle, Osmanlı Devleti'nde Lale Devri ile başlayan ve Mustafa Kemal reformlarına temel sağlayan Batılılaşma çabalarını, tarihsel bir bütünlük içerisinde ülke içi dengeler ve uluslararası konjonktür bağlamında bir yorumlama girişimi olan *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1930'lara kadar geriye götürülebilecek bir hazırlığın ürünü oluşu nedeniyle, eserde dile getirilen görüşlerin benzerleriyle mukayese edildiğinde önemini ve orijinalitesini ortaya koymaktadır. Berkes'in konu üzerinde çalışmaya başlaması ve yayın-

⁷⁵ Kitapta basım yeri ve basım yılı hakkında bir bilgi mevcut değil. Ancak, Donald P. Little'in daha önce zikredilen derlemesinde yer alan bibliyografyada, kitabın künyesine ilişkin olarak "İstanbul: Yön Yayınları, 1964; ikinci baskı, 1965" bilgisi yer almaktadır.

⁷⁶ Örneğin, *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*'de yer alan "Bölüm III. Meşrutî İstibdat Rejimi Altında Türkiye" (s. 26-36) başlıklı yazı, *Türk Düşününde Batı Sorunu*'nda yer almaz. Bunun yanı sıra, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*'de yer alan "Halkçılık Tepkisi", "Türkçülük Tepkisi", "Devrimcilik Tepkisi" başlıklı yazılar, *Türk Düşününde Batı Sorunu* içerisinde "Batı Sorununa Karşı Tepkiler" başlığı altında birlikte yayınlanmıştır.

laması arasındaki zaman diliminde, çeşitli vesilelerle makale ya da tebliğler şeklinde kamuoyu ile paylaştığı düşünceler ile kitapta dile getirildiği düşünceler arasında herhangi bir farklılığın olmayışı dikkat çekicidir.⁷⁷ Berkes'in 60'lı yıllarda *Yön* dergisinde çıkan yazıları ve bunların kitaplaşmış halleri, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli eserinde dile getirilen görüşlerle -aradaki üslup farkı hariç- aynıdır ve Berkes'in, büyük ölçüde 1930'lu ve 1940'lı yıllarda oluşmuş olan ideolojik duruşunu yansıtır.

Önceki sayfalarda belirtildiği üzere, Berkes, *çağdaşlaşma* kavramını "laikleşme/sekülerleşme" anlamında kullanmaktadır. Tekrar edecek olursak; Batı dünyasındaki hakim laiklik kavramının Türkiye koşullarına birebir uygulanmasının yanlış olduğunu düşünür. Zira, ona göre, Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye'de olan, devlet ve din kurumlarının basitçe birbirinden ayrılması değildir. Sorun bu kadar basit değildir. Sözkonusu olan, topluma rengini veren kutsal otorite kaynaklı tüm değerlerden toplumun arındırılmasıdır. Bu, çok köklü ve çok zor bir süreci ifade eder.⁷⁸ Türkiye'nin modernleşme tarihini de, kutsal bir otoriteden kaynaklanan geleneksel değerlerin hakim olduğu bir toplum yapısından modern/laik değerlerin hakim olduğu bir toplum yapısına geçiş süreci olarak görmektedir. Bu süreç, Lale Devri ile başlamış bir süreçtir ve Mustafa Kemal'in reformları da bu sürecin doğal bir sonucudur. Kemalist reformlar, hem bu reform hareketlerinin doğal bir ürünü, hem de bu sürece nihai noktayı koymak amacıyla girişilmiş reformlardır. Ancak Berkes, Mustafa Kemal'in vefatından sonraki süreçte ve özellikle DP iktidarı döneminde bu hedeflerden sapıldığına inanmaktadır.⁷⁹ Berkes, Mustafa Kemal dönemi Batılılaşması ile DP dönemi Batılılaş-

77 Kurtuluş Kayalı da benzer bir görüşü paylaşmaktadır: "Çoğu başka entelektüelin değişik dönemlerde yazdıklarını okumak, değişik entelektüellerin metinlerini okumak gibi bir duygu oluşturur. Fakat Berkes'in kırk yıl aralıklarla yazdıklarını okumak aynı kişiyle yüz yüze olunduğu izlenimini uyandırır. Çünkü benzeri düşüncelerin ifade edildiği rahatlıkla anlaşılabilir. Aradaki tek fark Türkiye'nin o zamanki durumu konusundaki iyimserlik ya da kötümserliktir. Düşünceler değişmese bile duygular değişmektedir... İşte Niyazi Berkes bu süreklilik ve ısrardır. Aynı zamanda iyimserlikten kötümserliğe sürüklenen bir ruh halidir. Niyazi Berkes'i yazar ve birey olarak anlamının anahtarı budur." Bkz. "Niyazi Berkes ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde İsrarlı Bir Entellektüelin Portresi", s. 76.

78 *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'yı, önceki sayfalarda kısaca ele aldığımız *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, Teokrasi ve Laiklik ve Atatürk ve Devrimler* başlıklı derlemeleri ile birlikte okumak, Berkes'in çağdaşlaşma sürecini nasıl ele aldığı konusunda aydınlatıcı olacaktır.

79 "Türkiye'nin bugün karşılaştığı sorunlar, Birinci Cihan Savaşından sonra kesin olarak gerçekleştirilmeyi göze aldığı toplum ve uygarlık devriminin tamamlanmadan kalması yüzünden, İkinci Cihan Savaşı sonrasında gelişen gerici güçlerin yarattığı sonuçlardır." Bkz. Niyazi Berkes, "Önsöz", *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 7. "Batılılaşma çağrı bir süre bağımsızlık milliyetçiliğinin koruyucu etkisi ile şuurlu ve seçmeli bir yolda devam etti. Fakat daha İkinci Cihan Savaşı başlamadan bu çağrı açan görüşü statikleştiren zorlamalar başladı. Devrimler bitti dendi." Bkz. Niyazi Berkes, "Giriş", *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 4.

ması arasında önemli bir farklılığın olduğunu düşünmektedir. Bu fark, Batı'ya denk bir güç olarak "çağdaş uygarlık seviyesini yakalamak" ile "Batı uygarlığının bir uydusu olmak" arasındaki farktır.⁸⁰

Türkiye'de Çağdaşlaşma; "İlk Adımlar", "Mutlakiyetten Meşrutiyete" ve "Cumhuriyet" başlıklarını taşıyan üç ana kesimden oluşmaktadır. "İlk Adımlar" başlığı altında, Berkes, çağdaşlaşma kavramı ve Osmanlı devlet ve toplumunun özelliklerine ilişkin değerlendirmelerde bulunduktan sonra, Lale Devri, İbrahim Müteferrika ve Osmanlı matbaacılığı, Nizam-ı Cedit uygulamaları ve sonrasında ortaya çıkan üç deney (Şer-i Hüccet, Sened-i İttifak ve Halifelik) hakkında zengin ve derinliği olan değerlendirmeler sunar. "Mutlakiyetten Meşrutiyete" başlıklı İkinci Kesimde ise, II. Mahmut'un aydın mutlakiyetçi devlet modeli, Tanzimat ve Islahat Fermanları, Yeni Osmanlı Hareketi, Kanun-i Esasî, II. Abdülhamit, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet devri ele alınmıştır. Üçüncü Kesim ise, bütünüyle Cumhuriyet devrine ayrılmıştır. Bu noktada kısaca belirtilmesi gereken husus, ilk iki kesimin, -Berkes'in, "tarihle kurulacak bilinçli ve objektif bir bağın Cumhuriyet devrimlerini korumanın bir yolu olduğu" şeklindeki düşüncesini yansıtır tarzda- bu üçüncü kesimin daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için incelenmiş olduğudur.

Türkiye'de Çağdaşlaşma'nın değeri ve önemi, Şerif Mardin'in, Bernard Lewis'in ve başkalarının aynı dönemi konu edinen kitaplarıyla mukayese edildiğinde daha net ortaya çıkacaktır. Böylesi bir mukayese yapan Kurtuluş Kayalı'ya göre, "Berkes'in kitabının, özgünlüğü toplumsal yapı ve kültür alanında odaklaştırması anlamında Bernard Lewis'in kitabından belirgin farklılıklar taşıdığı anlaşılmaktadır".⁸¹ Ayrıntılara yönelmeleri ve soyut bir bağlamda değerlendirilebilir özellikleri nedeniyle Mardin'in ve Lewis'in eserleri, Berkes'in metninden farklılaşırlar. Berkes'in metni, benzer süreçlere ilişkin kaleme alınmış diğer eserlere kıyasla, "bütünlüklü bir yorum" sunmaktadır. Ancak, nedendir bilinmez, Berkes'in eseri, ötekilere nazaran daha bir kenarda kalmıştır.

80 "Her yerde gizli ve karışık işleri perdelemeye yarayan kızıl histerisinin gerdiği duman perdesi altında Türkiye'yi daha soğuk savaş başlamadan savaş sonrasında ilk örnek peyk namzedi haline getirdi..

Bir yandan Atatürk çığını dejenere eden Halk Partisi bu hareketi ile Türk siyasi tarihine kendini gömerken çıkarıcı sınıf Menderes rejimi şeklinde Türk toplumunun üstüne çullandı. Bu süre ve bu rejim ulusal kurtuluş savaşı ile dış kuvvetlerden kazanılanları birer birer geri verdi; yapılanları birer birer yıktı. Kurtuluş Savaşının bütün değerleri tersine çevrildi. Dünyanın bir çok ulusları bağımsızlığa kavuşurken, bağımsızlığını çoktan kazanan Türkiye ekonomi, maliye, endüstri, siyaset, fikir ve kültür alanlarında tâbi, bağımlı bir memleket haline getirildi." Bkz. Niyazi Berkes, "Giriş", *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 5.

81 Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entellektüelin Portresi", s. 80.

Türkiye’de Çağdaşlaşma, Osmanlı Batılılaşma tarihini alışılmış ilerici-gerici ikileminin ötesinde değerlendiren bir düşüncenin ürünüdür. Genel olarak, II. Abdülhamit dönemine kadar, aynı tecrübeyi ele alan diğer eserlere kıyasla, objektif olma gayreti ön plandadır. Berkes, bir şekilde bu süreçte ortaya çıkan meselelerin, mevcut değerlendirmelerden farklı boyutlarının da bulunabileceğini göstermeye çalışır. Osmanlı matbaacılığına ilişkin değerlendirmeleri bu söylediğimiz husus için güzel bir örnektir. Matbaanın Osmanlı Devleti’ne geç girişini tümüyle dinî bir taassupla açıklayan görüşler karşısında, bugün için yetersiz görülse bile, konunun dinî bir gerekçeden öte siyasal ve sosyal boyutları olan bir mesele olduğu şeklindeki düşünceleri çok daha geçerli ve insafli yaklaşımlardır. II. Mahmut dönemi uygulamalarını analizi de, Türk modernleşmesini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’da, devlet ve toplum olarak 200 yılı aşkın bir tarihe sahip modernleşme çabalarımıza, ülke içinde sert ve acımasız bir iktidar mücadelesinin eşlik ettiğinin de bilincinde olarak, kimlerin ilerici, kimlerin gerici olduğunu tespit etme yanlısına düşmez. Başka bir deyişle, Cumhuriyet aydınlarında sıklıkla karşımıza çıkan, “Osmanlı’ya ilişkin ne varsa kötüdür” şeklindeki kaba yaklaşımın yansımaları Niyazi Berkes’te karşımıza pek çıkmaz. Onun eserinde, geçmişe ilişkin kör bir karalama çabasıyla karşılaşmayız. Sonraki satırlarda değerlendireceğimiz gibi, bu tarz bir davranış, onun amacına hiç mi hiç uygun değildir. Ancak II. Abdülhamit dönemi ve sonrasına ilişkin olarak, yaklaşımlarında bir farklılaşmanın olduğu ve artık gelişmeleri bir “taraf” olarak değerlendirdiği belirtilmelidir. Özellikle de, Ulusal Kurtuluş Savaşı süreci ve sonrasına ilişkin olarak... Artık bu dönemde meydana gelen gelişmelere ilişkin değerlendirmelerinde *Nutuk*’un belirleyiciliği çok açıktır.

Niyazi Berkes, Cumhuriyeti bir kopuş olarak değerlendirmektedir; ancak bu, geçmişi hiç önemsemediği anlamına gelmez. Başlı başına *Türkiye’de Çağdaşlaşma* kitabı, önemsemediği bu geçmişin bir hikayesidir. Asıl anlatmak istediği hikaye, Mustafa Kemal’in Cumhuriyeti hakkındadır. Bu Cumhuriyeti kavramak için de, defalarca denendiğine ve artık “bir *çıkamaz daireler tekrarlanması*” halini aldığına inandığı “Osmanlı geleneği doğrultusundaki alternatif”⁸² denemelerini incelemiştir. Şöyle diyor: “Despotik Asya İmparatorluğunun yıkıntularından çağdaş dünyanın doğrultusuna uygun olabilecek yeni bir ulus biriminde bir rejim kurulması, şimdiye kadar gördüğümüz aşamalardaki alternatiflerin hepsinden nitelikçe ayrı bir yolu açma olanaklarına bağlı bir işti. Onun için, Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla sonuçlanan siyasal çabaların niteliğini kavramak, her şeyden önce,

82 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu-Batı Yay., 1978), s. 487.

yepyeni bir işe, *öteki deneylerin tümünden ayrı bir deneye girildiğini* anlamak ödevini bizden bekler.”⁸³ Meselenin bir de, daha güncel olan bir boyutu vardır. 1960’lı yılların atmosferinde, bir anlamda, Kemalist ilkelerin yeniden kurulması *ümidi* belirmişken, “bu ilkelerin gerçekte neyi hedeflediğinin bilinmesi gerektiğine”⁸⁴ inanan ve bunu bir görev olarak addeden Niyazi Berkes’in Türk modernleşmesi konusundaki tüm yazılarının amacını, bir başka eserindeki şu cümlelerinde bulabiliriz: “[Türkiye’nin bugün karşılaştığı] bu sorunların niteliğini kavramak için bu devrimin geçmişini, onu durduran güçlerin neler olduğunu anlamak gerekir. Bu devrimin niteliğinin anlaşılması için de, onu hazırlayan tarihi akışı gözden geçirmeliyiz. Konuya tarihsel bir açıdan girişmekle gidişin ne olduğunu, bu gidişi köstekleyen engellerin neler olduğunu, bu engelleri kaldırmak yolunda geçmişte yapılan çabaları, bunların nasıl az çok farklarla tekrarlanıp durduğunu görebileceğiz... Bunun için bu yazıların amacı, Türk evriminin tam bir tarihini yazmak değil, bu gelişimin ana sorunlarını yakalamak, bunların çözümlenmesi için yapılan girişimleri etkisizleştiren koşulları tanımlamaktır.”⁸⁵

Niyazi Berkes’e göre, Cumhuriyet, “din devleti” görüşüne karşı “ulus devleti” görüşünün zafer kazandığı bir dönemdir. Bu zaferle, çağdaşlaşma yolunda, belli bir doğrultuda birbiri arkasına gelecek bir dizi reformun kapısı açılmış oluyordu. Bunların başlıcaları *hukuk, eğitim, yazı, dil* ve genel olarak *yaşam ve kültür* alanındaki değişimler olmuştur. Bunlar yeni perspektif içinde Cumhuriyet Devrimleri olarak tanımlanırlar, çünkü hala karşıt olanlar bulunduğu halde koşullar bu değişikliklere girişilmesini adeta kendiliğinden zorlamış ve bir önderin kılavuzluğunun rotasını izlemiştir. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’da, bu rotanın belirlenmesinin ne denli güçlükler içinden geçtiğini göstermeye çalıştığı iddiasındadır. Mustafa Kemal’in Berkes için taşıdığı önem de, çağdaşlaşma sürecinin ilk kez bulunduğu inandığı “tutarlı ve tuttuğunu koparan bir önder” oluşundan kaynaklanmaktadır.⁸⁶

Berkes, Cumhuriyet dönemini öncekilerden ayıran en önemli özelliğın, geleneksel İslam–Osmanlı temeli yerine onun karşıtı olarak “ulus egemen-

83 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 487-488.

84 Berkes, “Batı Düşününde ve Türkiye Tarihinde Aydınlanma Kavramı” [*Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları* içinde, s. 247-258] başlıklı yazısında, “devletin kucagında büyüyen” Osmanlı ve Türk aydınının halktan kopuk oluşundan, toplumsal yapımız ve çağdaşlık gibi konulardaki cehaletinden şikayet etmektedir. Bu anlamda, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Berkes’in “cahil olanın halk değil, aydın sınıfı olduğu” gerçeğini ortaya koyma ve aydın sınıfına çağdaşlaşma doğrultusundaki sorumluluklarını hatırlatma girişimi olarak da okunabilir.

85 Niyazi Berkes, “Önsöz”, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 7.

86 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 511.

liği”ne ve “bağımsızlık ilkesi”ne dayanması olduğunu belirtmektedir. Cumhuriyet öncesi dönemde gerçekleşen ve “adeta zincirlemesine ve zorunlu imiş gibi birbiri arkasına ortaya çıktığını, belirli bir mantığı olduğunu” düşündüğü değişimlerin hedefinin “Türk toplumunu çağdaş Batı uygarlığı yörüngesine sokma amacıyla toplan”dığı kanaatindedir. Ona göre, bu safha gerçekleşikten sonra en temel ilke *gelenekçilik* değil, *devrimcilik* olmaktadır. Başka bir deyişle, artık bu noktada, Batılılaşmak bir *amaç* değil, bir *başlangıç noktası* haline dönüşmüştür. Atatürk’ün sağlığında toplanan ilkeler arasında “Batılılaşmak” gibi bir ilkenin bulunmayışını da bu temel tespitine dayandırır.⁸⁷

Berkes’e göre, Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma girişiminin iki yanı vardır: Birincisi, *gelenekçilik* tutumunu yok etmek; buna bağlı olarak da ikincisi, onların yerine bu yönelime uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek. Berkes, “yeni yöneliş” olarak değerlendirdiği Cumhuriyet dönemindeki devrimlerin hepsinin geçmiş dönemlerde gündeme gelmiş ve tartışılmış meseleler olduğunu düşünmektedir. Ona göre, geçmiş dönemde uzun uzadıya tartışılan bu meselelerin neden halledilememiş oldukları üzerinde soğukkanlılıkla durmak, yeni dönemde, başarılı bir reform için zorunludur. Yeni dönemde, özellikle saltanat-hilafet sisteminin kaldırılmasından sonra öteki meselelerin çözüm yollarının kendiliğinden açıldığına inanır. Berkes’e göre, Cumhuriyet dönemi devrimlerinin özelliği; II. Mahmut zamanından itibaren başlayan eğrilmelerin, çarpılmaların, ikiye üçe bölünmelerin çağdaş uygarlık düzeyine uygun olacak yolda bütünleştirilmesi, tutarlılık kazandırılmasıdır.

“Cumhuriyet” başlığını taşıyan Üçüncü Kesimde üzerinde genişçe durduğu bir diğer temel konu da, din meselesidir. Berkes, Cumhuriyet Türkiyesinde *dinin* yerinin ne olacağı konusunda şöyle düşünmektedir: Laiklik konusu da, diğer konular gibi, Cumhuriyet öncesi dönemde de tartışılmış bir konudur. Cumhuriyet döneminde, meseleye kazandırılan yeni boyut, problemin ortaya konuş biçimi ve buna bağlı olarak da verilen cevabın, dolayısıyla da kurulan siyasal yapının farklılığıdır. Berkes, geçmiş dönemde aynı konuya ilişkin olarak, “*Bir İslam devleti olarak bir siyasal toplumda ulus egemenliğinin kaynağı nedir?*” sorusunun sorulduğunu, verilen cevaba bağlı olarak da ortaya Abdülhamit rejiminin çıktığını belirtir. Cumhuriyet döneminde ise, aynı problem, “*Demokratik bir rejimde İslam inancının yeri ne olabilir?*” sorusu etrafında ele alınmıştır.⁸⁸ “Din devleti teokrasisine dönük her *dinsel* sanılan eylem bunda siyasal rejime karşı çevrilmiş bir si-

87 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 512.

88 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 532.

yasal eylem olur. Bundan ötürü, *layiklik adına dinin özgürlüğü tezini yürüten akımların çoğu dinsel olmaktan çıkıp siyasal bir nitelik* alır. Tarikatçılık biçiminde gözükeler de bunun sadece bir 'yeraltı' türüdür... Şu halde teokraziyle uzlaşamaz bir siyasal rejim gerçekleşmişse ve bu rejim, aşamalarını gördüğümüz tarihsel sürecin itişleriyle kendini hukuktan günlük alışkanlıklara kadar genişletme yoluna girmişse, 'Bir demokratik ilke olarak otonom din özgürlüğü gereklidir' tezi bütün anlamını yitirir. Çağdaş toplumun siyasal egemenliği ilkesi demokratik rejimin başka ilkelerinden dolayı olarak çıkarılan bir ilke değil, başlangıç noktası olan bir ilkedir. Onun kendi niteliğinde yatan din görüşünün anayasadan günlük yaşam koşullarına kadar bir görüşün uygulanması zorunlu olur"⁸⁹ cümleleriyle konuya ilişkin düşüncelerini ortaya koyan Berkes, yasakçı ve zorlayıcı bir yaklaşıma kapı aralamaktadır. "Din sorunu"nu, "bütün toplumsal varlığı ilgilendiren bir sorun" olarak değerlendiren Berkes'in bu yaklaşımı, ister istemez, çağdaş uygar uluslar ailesine katılma hedefi adına, kendi toplumunu "çağdaş uygarlığın gereklerine" uydurmak şeklindeki bir zorlamacılığı beraberinde getirmektedir.⁹⁰ Günümüz Türkiye'sinde karşımıza çıkan, "yasakçı ve tepeden inmecî" olarak nitelenen ve eleştirilen zihniyetin temelinde yatan düşünce de bu değil midir?

Türkiye'nin Toplumsal Yapısına İlişkin Tartışmalar ve Türkiye İktisat Tarihi

1960'lı yılların sonunda, Niyazi Berkes dönemin gözde tartışma konularından bir tanesi olan Osmanlı toplum yapısının ne olduğu konusu bağlamında kaleme aldığı *Türkiye İktisat Tarihi* başlıklı iki ciltlik eserinin ilk cildini yayınlar (1969). Eser, Gerçek Yayınları'nın Fethi Naci editörlüğünde ya-

89 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 532-533.

90 İsviçre Medeni Kanunundan uyarlanarak kabul edilen Türk Medeni Kanunu için dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat'ın yazmış olduğu ve bizzat Berkes tarafından "önemli bir devrim belgesi" olarak değerlendirilen "gerekçe raporu" nun son satırları, Berkes'in geleneksel ve dinî değerlere bakış açısına da sinmiştir. O raporda Mahmut Esat şunları söylemektedir: "Çağdaş uygarlık ailesine mensup ulusların ihtiyaçları arasında temelli farklar yoktur. Süreli toplumsal ve ekonomik ilişkiler insanlığın büyük bir uygarlık yığını, bir aile haline getirmiştir. Türk ulusunun çağdaş uygarlığı, onun yaşayan ilkelerini olduğu gibi kabul etme kararını verdiğini unutmamak gerekir. Çağdaş uygarlıkta Türk toplumuna uymayan yanlar varsa bu, Türk ulusunun uygarlığa kendini uydurma yeteneğinden yoksunluğunu göstermez; onu anormal bir şekilde saran ortaçağ kurumlarının, din kurallarının örgütlerinden ileri geldiğini gösterir. Çağdaş uygarlığa katılma, onu benimseme yolunda kesin kararlarla yürüten Türk ulusu çağdaş uygarlığı kendine uydurma değil, her ne pahasına olursa olsun o uygarlığın gereklerine kendini uydurma zorunluluğundadır..." Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 521-522.

yınladığı “100 Soruda” dizisinde yayınlanır. Eserin ikinci cildi de 1973 yılında yayınlanır.⁹¹

Şevket Pamuk, her şeyden önce bir sosyolog ve düşünce tarihçisi olarak bilinen Berkes’in *Türkiye İktisat Tarihi* başlıklı iki ciltlik çalışmasının ilgi görmesinin nedenlerini, “[sol düşüncenin güçlendiği 60’lı yıllarda] Türkiye’nin az gelişmişliğinin nedenleri ve buna bağlı olarak da az gelişmişliğin nasıl aşılabileceği gündeme gelmişti. Üçüncü Dünya’daki pek çok ülkeden farklı olarak, Türkiye’nin tarihinde üç kıtaya yayılmış güçlü bir imparatorluğun bulunması bu noktaya nasıl gelindiği sorusunu sorduruyor, yanıtın tarihte ve özellikle de toplumsal ve iktisadî tarihte aranmasına yol açıyordu (...) Feodalizm-Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmaları da aynı bağlamda gelişmekteydi. Az gelişmişliğin kökenleri Osmanlı toplumsal ve iktisadî yapılarında mı yoksa bir dış darbeye mi aranacak? Az gelişmişliği aşmak için hangi toplumsal kesimlerle ittifaklar aranacak? Toplumsal ve iktisadî tarih yalnızca tarihçileri ya da toplum bilimcileri değil, örneğin edebiyatçıları da aynı ölçüde ilgilendirmekteydi. 1960’lı yıllarda yazılan romanlar bile sanki her şeyden önce bu tarihsel ve toplumsal sorulara yanıt aramaktaydılar!”⁹² şeklinde açıklamaktadır.

Aynı dönemde yayınlanan Doğan Avcıoğlu’nun *Türkiye’nin Düzeni* (Ankara: Bilgi Yay., 1968), İsmail Cem’in *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi* (İstanbul: Cem Yay., 1970), Chesnau, Varga, Lichteim, Godelier, Suret-Canale, Parain, Bibicou, Melekechvili ve Banu’nun ATÜT hakkındaki yazılarını içeren *Asya Tipi Üretim Tarzı*, (çev. İrvem Keskinoglu, İstanbul: Ant Yay., 1970), Maurice Godelier’in *Asya-Tipi Üretim Tarzı* (çev. Attila Tokatlı, İstanbul: Sosyal Yay., 1966) ve Sencer Divitçioğlu’nun *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az-gelişmiş Ülkeler* (İstanbul: Elif Yay., [1966]) ve *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* (İstanbul: İ.Ü. İktisat Fak. Yay., 1967) başlıklı çalışmaları ve diğer yazarların Osmanlı toplumunun ATÜT mü, feodal toplum mu olduğuna ilişkin tartışmaları,⁹³ *Yön* dergisi çerçevesinde geliştirilmeye çalışılan

91 *Türkiye İktisat Tarihi*’nin birinci cildinin arka sayfalarında, ““100 Soruda” Dizisi İçin Hazırlanmakta Olan Kitaplardan Bazıları” başlıklı listede, Niyazi Berkes’in *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı* adlı bir çalışmasının hazırlanmakta olduğu ilan edilmiştir. Ancak anlaşılabilir bu proje sonraki yıllarda, bilemediğimiz sebeplerle, gerçekleşme imkânı bulamadı. Zira Berkes’in bu isimle bir çalışması bulunmamaktadır ve Gerçek Yayınları’nın “100 Soruda” dizisinde yayınladığı aynı isimli kitabı bir başkası kaleme almıştır: Doğan Ergun, *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı*, İstanbul: Gerçek Yay., 1973.

92 Şevket Pamuk, “Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi”, *Toplum ve Bilim*, Bahar 1989, sy. 45, s. 15-16.

93 1960’lı yıllardaki Osmanlı toplum yapısı tartışmalarının derli toplu bir özeti için bkz. Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı: Devrim Stratejisi Açısından*, “Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine Görüşler” başlıklı İkinci Bölüm, (İstanbul: Ant Yay., 1969) s. 43-113.

kapitalist kalkınma modeline alternatif arayışlar gibi konular etrafında hareketli bir tartışma ortamında yayınlanmış bir eserdir.

Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*'nin birinci cildinde, Osmanlı sisteminin bir analizini sunmaya çalışır. Osmanlı sistemi —Berkes'in bir başka ifadesiyle "Asya tipi despotizm modeline uygun olanı"— ile yazarımızın kastedtiği, "XV. yüzyıl ortasından (yani Batı Avrupa'da kapitalizme kesin olarak geçiş döneminden) XVIII. yüzyıl başına kadarki dönemdeki şekildir".⁹⁴ Bu ciltte, Berkes, Osmanlı-Türk iktisat tarihinin, siyasal temelleri üzerinde durmuştur. Zira Berkes, bu siyasal temel doğru bir biçimde anlamadığı müddetçe iktisadî bölümünün de hakkıyla anlamayacağına inanmaktadır. İkinci cilt ise, XVI. yüzyılla XVIII. yüzyıl arasındaki süreçte, Osmanlı iktisadî anlayışını ele almaya çalışmıştır. Bütün bu konuları ele almadaki temel amaç ise, Osmanlı'nın hangi tür bir toplum yapısına sahip olduğunun ve kapitalizme neden geçilemediğinin açıklanmasıdır. Berkes, bu konuları tartışırken, toplum yapısına ilişkin kavramlara sıkı sıkıya bağlı kalmanın sınırlılıklarını görüp, kavramlardan öteye yaşanan gerçekliğin açıklanmasına öncelik vermiştir.⁹⁵ Bunun için de, gerek kullanılan kavramların (örneğin, *despotizmin*) nasıl anlaşılması gerektiğini ve gerekse Osmanlı toplumsal yapısının ve ilişkilerinin, feodalizm ve ATÜT gibi iki kavramın ötesinde özellikler taşıdığını göstermeye çalışmıştır.

"Osmanlı devlet düzeni feodalizm midir?" sorusuna, Niyazi Berkes'in cevabı "(1) Osmanlı sisteminde Avrupa'daki XV'inci yüzyıldan önceki yüzyıllarda olduğu gibi siyasi anlamda feodalizm yok. (2) Ekonomik anlamda feodal ekonomi ise kısmen var, kısmen yok. Kısmen var olduğu kesimlerde 'tüketim için üretim yapan' kapalı bir ekonomi devam ediyordu. Fakat kısmen yok olduğu kesimlerde devlet için emtia üretimi yapan şehir ekonomisini, nakdi ve aynı gelirleri ve harcamalarıyla devlet hazinesi yolu ile finanse eden bir ekonomi var"⁹⁶ şeklindedir.

Ekonomik sistemini bu şekilde özetlediği Osmanlı Devleti'ni, Berkes, "İslâm uygarlık çevresine" ait bir devlet olarak değerlendirir: "Gerçek şudur ki, Osmanlı Devleti'nin sırf kendine özgü bir özelliği yok. Özelliği olan (eğer bunu Batı Avrupa devletlerinin sistemlerinden ayrılan yanlar açısından dü-

94 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 32.

95 "Osmanlı sistemi ister feodalizm olsun, ister despotizm; her iki halde de evrimin 'tavır'larını anlayabilmemiz bu evrimde rol oynayan başlıca faktör veya aktörlerin birbirleri arasındaki ilişkilerin değişimlerini bilmemiz gereklidir. Bunlar da toprak-reaya zanaat-esnaf-savaş-asker-bürokrasi-dinasti-dış dünya ile ticaret unsurlarıdır. Bunların ne gibi bileşmeler gösterdiğini gördüğümüz zaman, bu sistemin feodal mi, despotik mi olduğu meydana çıkacaktır." Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 22.

96 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 25.

şünüyorsak) Osmanlı devlet sisteminin kendisi değil, onun mensup olduğu devlet türünün kendisidir. Bu türün politik yapısında özellik oluşu, onun ekonomik tarihinde de bazı özellikler bulunacağını bize gösterir. Nedir bu tür ve onun özellikleri? İslâm uygarlık çevresinde gelip geçmiş devletlerin mukayeseli tarihini o zamanların tarih yazarları içinde pek az sayıda kişi incelemiştir (...)"⁹⁷ Berkes, İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı çalışmasında sunduğu, bu devlet ve toplum türünün en mükemmel açıklamasını ve yasalarını Osmanlı Devleti'ne uygulamaktan çekinmez.

Osmanlı sistemini, temel olarak, "Doğu despotluk devleti denen devlet türlerinden"⁹⁸ bir tanesi olarak kabul eden Berkes, eserinin sonraki sayfalarında, bu sistemin üzerine oturduğu ayakları analiz etmeye çalışır. Osmanlı Devleti'nin bütçesinin temelde savaşlardan elde edilecek ganimete bağlı olduğunu düşünür ve özellikle de savaşı "devletin biricik ekonomik görevi" olarak değerlendirir.⁹⁹ Osmanlı iktisat tarihi ve iktisadî düşüncesi bağlamında yeniden irdelenmeye muhtaç bu basmakalıp ve üstünkörü değerlendirmelerine bağlı olarak, Berkes, gelirlerde ve giderlerde bir belirsizliğin bulunduğu hususunun altını, eserinin birçok yerinde, ısrarla çizmektedir. Osmanlı Devleti'ni despotizm olarak niteler; ancak bu despotizmin "istibdat" olarak değil de, hükümdarın mutlak egemenliği altındaki geniş bir bürokrasi aygıtına dayalı bir idare şekli olarak anlaşılması gerektiğini belirtir.¹⁰⁰ Ulema, yeniçeri ordusu, timarlar, sipahiler, devşirme usulüyle oluşturulan bürokrasi, reaya-köylü, ticaret sınıfı gibi Osmanlı sisteminin temel unsurlarını birer birer değerlendiren Berkes, bütün bu unsurların üzerinde asıl siyasal hakimiyet sahibi olarak hükümdarın konumuna dikkat çeker. Sistem içinde, bütün bu unsurlar arasında belirgin bir çelişkinin mevcut olduğunu ve uygun şartlar oluştuğunda, bu çelişkilerin çatışmaya dönüştüğünü belirtir. Ancak bu çelişkiler, Osmanlı Devleti'nin kapitalizme geçmesine izin vermemiştir. Berkes, bu durumun sebebinin açıklarken, yine, İbn Haldun'un çözümlemesine başvurur ve Osmanlı düzenine karşı çıkan unsurların da, nihai noktada, bu sistemin arızalarıyla dolu olduğunu belirtir.¹⁰¹

97 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 13.

98 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 14.

99 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 28 ve 78.

100 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 98-101.

101 "Osmanlı düzeninin ekonomik ve mali gücünün çatırdaması üzerine ona karşı çıkan bütün karşı gelme hallerinin (isyanların, eşkiyalıkların, derebeyliklerin) hiçbirinin bu düzenin hakkından gelemeyişinin nedenlerini (ikinci cildimizde) göreceğiz. Ancak şimdiden genel nedenini söyleyebiliriz: Bunların her biri, karşı geldikleri düzen kadar çelişkili, onun kadar Osmanlı ülkelerini saran dünya ekonomik şartlarına aykırı, onun kadar taze sınıf güçlerinden yoksun birer akım olarak kalmıştır. Hiçbirinin devrimsel bir ideolojisi yoktu." Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 117.

Bu sistemi nihayete erdirecek güçler, Berkes'e göre, "yeni bir kıtanın, Amerika kıtasının keşfinin yol açtığı başka çeşit dinamik güçler, denizden gelen ve kıtalararası ticaret ilişkilerinin beslediği başka güçler olacaktır".¹⁰² *Türkiye İktisat Tarihi*'nin ikinci cildinde, birinci ciltte belirttiği temeller üzerinde gelişen, kendi ifadesiyle, "dramı kavramaya" çalışmıştır.¹⁰³ Bu ciltte, Osmanlı sisteminin zirveye çıktığı ve olgunlaştığı dönem olarak kabul edilen XVI. yüzyıldan, bu olgunluğun kendi kendisine terse dönmeye başladığı XVIII. yüzyılın sonuna kadar olan dönem incelenmiştir. İkinci ciltte ağırlıklı biçimde, yukarıda kısaca değinilen gelişmelerin birer neticesi olarak, Avrupa merkantilizmi ile karşı karşıya gelen Osmanlı ekonomisinin durumu, para devriminin Osmanlı maliyesi ve ticareti üzerine olan etkileri, ortaya çıkan ekonomik bunalımın Osmanlı timar sistemi, köylüsü, bürokrasisi, zanaatkar ve esnafını nasıl etkilediği ele alınmıştır. Bu sürecin sonunda da, Osmanlı Devleti'nin emperyalizmle karşılaşması ve bu süreçte Osmanlı toplumsal yapısındaki değişiklikler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Niyazi Berkes'in *Türkiye İktisat Tarihi* isimli iki ciltlik çalışması, Osmanlı iktisat tarihi ve genel olarak Osmanlı tarihine ilişkin bugünkü bilgiler ve birikim ışığında, pek çok noktadan eleştiriye tâbi tutulabilir, tutulması da gerekir. Ancak, Türkiye'nin yetiştirdiği önde gelen iktisat tarihçilerimizden bir tanesi olan Şevket Pamuk'un, "Sonuç olarak, özellikle 1960'ların sonunda iktisat tarihi çalışmalarının sınırları düşünülürse, Niyazi Berkes'in *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* çalışmasını iktisat tarihçisi olmakla beraber, Osmanlı toplumunun yapısını ve ekonomisinin temel özelliklerini iyi bilen bir toplumbilimcinin renkli bir dille yazılmış bir yorum denemesi olarak değerlendirmek doğru olur. Bu iki cildin, bu satırların yazarı da dahil olmak üzere, bir kuşağa Osmanlı iktisat tarihini öğrenme merakını ve zevkini vermeyi başardığını da özellikle ekleyelim"¹⁰⁴ şeklindeki sözleri, bu eserin yayınlandığı yıllar itibarıyla önemli bir işlev gördüğünü göstermektedir.

Niyazi Berkes 1960'lı yıllarda, gezi izlenimlerini içeren bir eser daha yayınlamıştır. 1965 yılında, üç aylık bir süreyi kapsayacak şekilde Suriye, Lübnan, Tunus, Mısır ve Cezayir'e seyahatler yaptı. Bu seyahatlerine ilişkin izlenimlerini, ilk olarak 1966 yılında *Yön* dergisinde yazı dizisi olarak yayınladı. Bu yazılar daha sonra, *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik ve Sosyalizm* (İstanbul: Köprü Yay., 1969) adıyla kitaplaştırıldı.¹⁰⁵ Niyazi Berkes'in

102 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I, s. 117.

103 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c. II, s. 5.

104 Şevket Pamuk, a.g.m., s. 17.

105 Bu eser, sonraki yıllarda, *İslamcılık, Ulusçuluk ve Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerimiz Üzerine Düşünceler* (Ankara: Bilgi Yay., 1975) adıyla ikinci kez yayınlanmıştır.

bu seyahatinde ziyaret ettiği ülkelerin çoğunluğunun Üçüncü Dünya'nın milliyetçi ve sosyalist nitelikli bir yapıya kavuşmaya ve bu şekilde ulusal kalkınmalarını sağlamaya çalışan ülkeleri olması dikkat çekicidir. *Yön* çevresinin savunduğu ulusalcı ve sosyalist (en azından anti-emperyalist) ideolojiyle bu ülkelerde yapılmak istenenler arasındaki benzerlik de, seyahati daha bir ilginç kılmaktadır. Niyazi Berkes'in, bu seyahatlerinde, Türkiye'nin Kemalist reformlar sayesinde aldığı mesafeyi ya da Türkiye'nin çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma gayretini sözkonusu ülkelerle mukayese ederek ortaya koymaya çabaladığı görülmektedir.

Sonuç

Yaşamı boyunca verdiği tüm eserlerde izlerini sürebileceğimiz zihni oluşumu, Cumhuriyetin kuruluş dönemindeki inkılaplar sürecinde oluşan ve gelişen Niyazi Berkes, Türkiye Cumhuriyeti'nin düşünce tarihinde 1930'lu yıllardan itibaren kendisine bir yer edinmeye başlamıştır. Türkiye'de sosyoloji geleneğinin zenginleşmesinde ve çeşitlenmesinde rol almış bir sosyal bilimcimizdir. Sosyoloji eğitimi almasına ve dersler vermesine rağmen, pür anlamda, sosyoloji alanında verdiği eser sayısı sınırlıdır. Daha çok düşünce tarihimiz, özellikle de modernleşme tarihimiz üzerinde durmuş ve bu alanda eserler vermiştir.

60'lı yıllarda ilgilendiği konular, yayınladığı metinler, Türkiye'nin siyasî atmosferiyle yakın ilgisi bu konuda elimize çok daha kuvvetli ipuçları vermektedir. *Toplum ve Bilim* dergisinde Macit Gökberk ile yapılan röportajda¹⁰⁶ ve daha birçok çalışmada, Niyazi Berkes'in, 60'lı yılların siyasî ortamına duyduğu sıcak ilgi, kendi düşünceleri doğrultusunda Türkiye'de bir şeylerin değişebileceğine olan umudu ve Türkiye'ye dönme isteği görülebilmektedir. Bu ilgi, yalnızca sözkonusu dönemle de sınırlı kalmamıştır. Bütün bu özellikleri, Niyazi Berkes'i anlamak açısından akademik çalışmalarının yanına, onun Türkiye'nin geçmişine ve geleceğine hangi pencere-lerden baktığını, başka bir deyişle, siyasî ve ideolojik duruşunu da koymayı gerekli kılmaktadır. Aynı özellikler, 40'lı yıllarda başından geçenlerin nedenlerini ve bu bağlamda, Millî Şef İsmet İnönü'ye duyduğu ve ölümüne kadar da sönmediği anlaşılan öfkelerini anlamak açısından da önemlidir. Bu çerçevede sanırız, Niyazi Berkes'i sadece akademik bir şahsiyet, Türkiye'nin önde gelen sosyal bilimcilerinden biri olmasının ötesinde, Türkiye'ye ilişkin kaygıları olan, siyasal bir perspektife ve projeye sahip bir kişi olarak da görmek gereklidir.

106 Bahar 1988, sy. 45, s. 15-18.

On Niyazi Berkes and His Works

Fahrettin ALTUN

Abstract

Niyazi Berkes is one of the leading members of the first generation social scientists in the Republican Turkey. It is not hard to see that he devoted himself to the Kemalist principles and ideals, and we can trace this commitment in his every work, especially in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, *200 Yıldır Neden Bocalıyordunuz?*, *Türkiye İktisat Tarihi* etc. which are extremely famous in the literature of Turkish sociology.

According to Berkes, Kemalist social modernization project, which was inaugurated by Mustafa Kemal Atatürk, departed from its straight and narrow path during İsmet İnönü's presidency between 1939-1950. Berkes perceived this deviation as one of the main reasons for his and some of his colleagues' removal from the Faculty of Language, History and Geography, University of Ankara, where he was a lecturer in the late 1940s. He also argued that this declination has increasingly grown when Democrat Party came into power. Henceforth, Berkes tried to analyze and explain what the real meaning of the Kemalist social modernization process is. When he went abroad in order to carry on his academic carrier, he did not give up his interest in Turkey's domestic affairs. To participate in Turkey's social, cultural and political agenda while he was at McGill University in Canada, he published several articles in *Yön* journal, which was published by Kemalist leftists. In this paper, the author analyzes Berkes' personal biography, intellectual agenda and ideological perspectives in parallel with social, political and cultural developments of Turkey.